JAJCZAY JÁNOS

A MŰVÉSZET HÓDOLATA AZ EUCHARISTIA ELŐTT

A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA 1938.

JAJCZAY JÁNOS

A MŰVÉSZET HÓDOLATA AZ EUCHARISZTIA ELŐTT

A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA
BUDAPEST

Nihil obstat. *Dr. Michael Marczell*, censor dioecesanus. — Nr. 2124/1938.
Imprimatur. Strigonii, die 13. Maii 1938. *Dr. Joannes Drahos*, vicarius generalis.

STEPHANEUM NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ R. T.
Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28. — A nyomdáért felelős: ifj. Kohl Ferenc.

A MŰVÉSZET HÓDOLATA AZ EUCHARISZTIA ELŐTT.

AZ OLTÁRISZENTSÉG A KÉPZŐMŰVÉSZETBEN.

Az Eucharisztia, a kereszténység misztikus kincse, az örökkévalóság záloga, melyet Krisztus az utolsó vacsorán ajándékozott az emberiségnek, nemcsak hivő szívünk imádásának tárgya s a hittudomány fenséges témája, hanem a művészeteknek is hatalmas inspirálója. Zene és költészet, festészet és szobrászat egyaránt szolgálni és dicsőíteni kívánja az Oltáriszentséget, melynek titkát ugyan fel nem foghatja, de csodálatos valóságát alázatos hódolattal szemléli és ünnepli. Eszközeik ugyan végesek, a végtelen jót kifejezni nem tudják, s törekvéseik csak kísérletek, de alkotásaik, akár szimbolikusak, akár naturalisták, közel kétezer év óta, megszámlálhatatlan formában, a legkülönbözőbb módon ugyanazt illusztrálják, mint amit egyik legrégibb magyar himnuszunk áhítatos szavai zengenek: «Üdvözlégy üdvösséges Ostya».

Ám a művészet csak akkor éri el célját, ha megismerjük alkotásait. Tallózzuk át tehát a képzőművészet birodalmát, tekintsük át az Eucharisztia ábrázolásának fejlődését s lássuk néhány példán, miként varázsolja elénk vizuálisan a Titkok Titkát s előtte való hódolatát az alkotó művész.

A sort a szimbolikus ábrázolási mód nyitja meg.

A jelképes kifejezésmód az egyházi irodalomban és művészetben csaknem egyidőben veszi kezdetét. Az allegórikus irodalmi nyelvet a művészi ihlet, a hittitkok nagy megbecsülése és főként az üldözés és az elnyomás fejlesztette ki. Ugyanezek a tényezők teremtették meg a képzőművészeti szimbolumokat, melyek a gondolatot vizuális formában fejezik ki. A második századból származó Aberkios-sírfeliraton már ezt olvassuk: «... mindenütt testvérekre leltem, mindenütt halat (Eucharisztiát) nyujtottak a nagy és tiszta forrásból, amelyet egy szeplőtelen szűz[1] tartott, aki megállás nélkül adta a barátok táplálására; a bor, amelyet kenyérrel nyujtott, pompás volt. Én magam, a 72 éves Aberkios[2] írtam ezt ...» Ime az Eucharisztia írásba foglalt szimboluma, amelyet számos katakombai ábrázolás is kísér, bizonyítva, hogy írás és művészet parallel halad.

A vértanuk és hitvallók földalatti városának, a katakombáknak kamráit és oltárait, szobrászok esetlenül vésett táblái és nehézkezű, de hittel teli festők lélekkel festett festményei díszítik. Csak természetes, hogy Szent Pál, Szent Péter, a csodálatos halfogás, a tízparancsolat, az óránsok, a szőlőtőke, az alfa és omega, a nyáj, a bárány, a Jópásztor, a pálma, a koszorú stb. mellett az Eucharisztikus táplálkozás jelképei is sokféle változatban megjelennek a katakombák falain. Az őskereszténység hitét és törekvéseit nagyszerűen jellemzi, hogy bár a szentmiseáldozat s a vele kapcsolatos tények, vizuálisan csak nehezen fejezhetők ki, a képzőművészet ezt a kényes feladatot már az egyházi művészet történelmének legelején vállalta. A megoldást a művészet a jelképes ábrázolásban találta meg. Igy

[1] A szeplőtelen szűz, az Egyház.
[2] Hieropolis püspöke volt.

érthető, hogy az Eucharisztikus művészet az első időben csaknem teljesen jelképes jellegű, s aki e művészet lényegét meg akarja ismerni, — kezdettől fogva egészen a középkor végéig — elsősorban a szimbolikán keresztül közelítheti meg.

Az Eucharisztia jelképes ábrázolásának egyik legrégibb[1] módja a hal. Igy ábrázolja a Szent Titkot már a 2. század elején a Szent Lucina-katakomba faliképe. Gyakran előfordul ez a szimbolum sírköveken (1. ábra) (vagy százat ismerünk, főleg Rómából) metszett drágaköveken, gyűrűkön, pecséteken, mécseseken (Karthagóban kerültek különösen szépek napfényre). Terrakottából formált halat felakasztva mécsesnek használtak s üvegből, elefántcsontból, gyöngyházból, hegyi kristályból is faragtak ilyen jelképeket. A halat rendesen más szimbolummal is összekötötték. Igy a metszett köveken, gyűrűkön gyakran látunk horgonyt is mellette. Értelme ilyenkor: spes in Christo, spes in Deo, spes in Deo Christo. Az előbb említett Szent Lucina egyik ábrázolásán (2. ábra) a hal igen élénk mozdulattal zöldes vízben úszik (a víz itt a keresztvizet jelenti), hátán kenyérrel teli fonott kosárral, amelyből úgy tűnik, vörösborral töltött üveg látszik

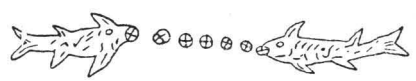

1. ábra.

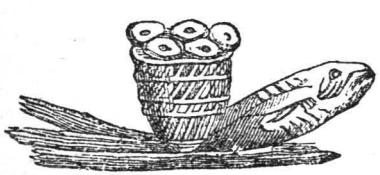

2. ábra.

[1] A középkori Utolsó-vacsora ábrázolásoknál is sokszor látunk az asztalon levő tányérban halat.

ki,[1] nem kétséges, hogy ez a kenyér és bor az Oltáriszentség szimboluma. A fonott kosárról és üvegedényről Szent Jeromos azt mondja, amikor Szent Exuperius mindenét elajándékozza, s még az Eucharisztia részére sincs díszes tartója, hogy: «senki sem lehet annál gazdagabb, mint aki Krisztus testét fonott kosárban és vérét üvegedényben magánál hordja».

A Szent Kallixtus katakomba Szentségkápolnájának egyik fali képe az Eucharisztiának egy másik érdekes ábrázolását is megőrizte számunkra (3. ábra). A kezdetleges festményre a festő egy háromlábú asztalt, (trypost), arra kenyeret és halat festett. Az asztalka mellett egy asszony áll, aki karjait felemelve imádkozik. Balról palliumos férfi az asztal, illetve a hal és a kenyér felé nyúl. Ezt a jelenetet a konszekráció, a szentmise legelső ábrázolásának kell tekintetünk.[2] A női alak egyesek szerint egy meghalt lelkét jelképezi — és így itt a gyászmisét örökítette volna meg a festő — mások szerint az Egyházat szimbolizálja.

3. ábra.

A hal, ha festik, vagy faragják, amint ezt az ókeresztény művészek kiváló szakértője Wilpert kimutatta, mindig csak az Eucharisztiát jelenti. Mint Jézus, kizárólag az irodalmi szimbolumban ismeretes. Az ókeresztény művészet sokszor utal a halon keresztül a szentmisére. Még a 4. században készült aquileiai mozaikpadlón is ott a hal és a

[1] A vörösbor a vért látszatra jobban jelképezi. A 14. század előtt általában vörösbort használtak a szentmiséhez.

[2] A «mise» szó legelőször I. Pius levelében, 150 táján fordul elő.

színültig töltött kenyeres kosár, amely mögött kezében pálmát tartó angyal áll, aki a kenyeres kosarat megkoszorúzza. Később mind ritkábban találkozunk a halszimbolummal, de azért jelentését nem teljesen felejtették el. Még a reneszánszban is előfordul, amint ezt az Antonio Federighi által a sienai dóm számára készített szenteltvíztartón látjuk, ahol a medence belsejébe halakat faragott a művész.

A hal és a kosár szimbolikus motivumával kapcsolódik a hét személyből álló csoport lakomája. Igy látjuk a Szent Kallixtus katakombában. Ez a Szent János evangéliumának utolsó fejezetében leírt történet megfestése: «a tanítványok közül heten halásztak sikertelenül egy éjjel, mire Jézus megparancsolta a parton, dobják ki hálójukat és erre csodálatos mennyiségű halat fogtak. Jézus ezután kenyeret és halat adott nekik». Egy másik ilyen Eucharisztikus áldozatot jelentő képen a Priscilla katakomba «Capella Greca»-jában hat személy foglal helyet az asztalnál; az asztal végében egy hetedik alak éppen kenyeret tör, előtte kétfülű kehely és két tál, bennük ott a két hal és öt kenyér. Az asztal körül még hét kosár telistele kenyérrel. A primitív művész a kenyértörésben itt is kétségtelenül az Eucharisztiát ábrázolta.

A kenyérszaporítás csodáját is szeretik már a kezdet kezdetén képekben bemutatni. A kereszténység első évszázadaiban ennek a csodának mintázásával, megfestésével az Oltáriszentségre figyelmeztették a hivőket. Az ábrázolás tárgya sokszor csak az öt kenyér és két hal, vagy hét kenyér és kevés hal. Ez az ábrázolás sírköveken, szarkofágon, aranyüveg poharakon, mozaikon és festményeken látható. Ha a Megváltó személye is szerepel, egyik kezét rendesen a halra, a másikat a kenyérre teszi, vagy botjával a kenyereket érinti.

Az Oltáriszentség szimbolikájának kiszélesedésével

mindgyakrabban fordul elő az Eucharisztiának báránnyal való ábrázolása is. Legrégibb ábrázolása a római Domitilia katakombából ismeretes. (2. század közepén készült.)

4. ábra.

Az Eucharisztikus bárány mellett ezen a képen pásztorbotot látunk, amelyen tejeskanna lóg (4. ábra). A San Pietro e Marcellino falképén a bárány hátán látható a tejesedény, (5. ábra) míg a S. Lucia egy legrégibb freskóján két bárány között áll a tejesedény. A bárány a 4. századig általában az Oltáriszentség szimboluma és csak ettől kezdve jelentheti Krisztust, a tanítványokat, az áldozókat és sok más egyebet.

Az őskereszténység költői nyelvén sok jelentősége van a galambnak is. Jelentheti a Szentlelket, a szeretetet, az elhúnytak lelkét, békét. De ha szőlőt (6. ábra) vagy olajbogyót csipked, feltétlenül az Eucharisztiára utal. Egyébként a keresztény szimbolikában mozaikon, festményeken más madarat is látunk gyümölcsöt enni, sőt szökőkút kávája vizet inni. Ez a motivum is kapcsolatos az Eucharisztiával, de nem eredeti gondolata az őskeresztény művészetnek, mert a rómaiak művészetében is előfordult, természetesen más értelmezésben. Legszebb keresztény vonatkozású példája a ravennai Galla Placidiában található. A kút, amelyből a madarak szomjúságukat csillapítják — hogy az Oltáriszentséggel való kapcsolata még világosabb legyen — sokszor kehely formájú.

5. ábra.

A forrás vizével néha kehelyből szomját enyhítő szarvas (7. ábra) is ősi szimboluma a szentáldozásnak. Egy 4. századbeli faragott szarkofágon a bárány egy sziklán áll, mel-

6. ábra.

lette két fa — a pogányokat és a zsidókat jelképezi — alatta két szarvas hajlik a forrásra, hogy igyék az élet vizéből.

Az állatos motivumok közül a phönix a halhatatlanság és feltámadás jelképe, eleinte ritkán fordul elő, de a római templomok mozaikjain a 6. század óta (S. Cosma e Damiano, S. Cecilia, S. Prasséde) szeretik ábrázolni az Eucharisztiára való utalásban. A phönixet a későbbi bizanci művészetben a pelikánnal helyettesítik, amint fiait saját vérével táplálja. Még Dante is a Divina Comédiában a Megváltót a mi «pelikánunknak» mondja. A halhatatlan költő nagy kortársa Giotto, a Megfeszítettet és a pelikánt együtt ábrázolta. A 14. században gyakran látjuk, hogy a kereszt legmagasabb részén, vagy a kereszt tövében ott a pelikánfészek, amelyben az anyamadár fiait épúgy mint Krisztus, saját vérével táplálja.

7. ábra.

Az Oltáriszentség ősi, rendkívül közelfekvő szimboluma a szőlő, hiszen a bor a szőlő vére. Könnyen érthető tehát, hogy számtalan helyen találkozunk lugassal, szőlőtőkével, szőlőfürttel az ókeresztény művészetben. Máskor azt látjuk, hogy a szőlőt szüretelik, ami szintén igen kedvelt jelképe az Eucharisztiának. A szőlőtaposás is ezzel függ össze. A Pretextatus katakombából került a Lateráni Múzeumba az a kedvesen naív, zsúfolt faragású szarkofágrelief, amelyre három Jópásztort is helyezett a művész és amelyen óriási szőlőtőkék között hatalmas fürtöket szednek szárnyas angyalkák. Balról bárányt látunk, jobbról pedig angyalok szőlőt taposnak. Constantin császár lányának, Constantiának porfirból faragott hatalmas szarkofágján a Vatikáni Múzeumban szintén ilyen szüretet látunk. A taposás, préselés jelenetét a középkor is átvette. Ikonográfiai szempontból két felfogás érvényesül aszerint, hogy véresnek, vagy vérnélkülinek kívánják ábrázolni az áldozatot. Ha Krisztus tapossa a kádban a szőlőt, amelyet gyakran maga az Atyaisten tölt meg gyümölccsel, a kifolyó mustból a bárány iszik. Más képeken a must helyett vér folyik a taposás közben s kehelybe ömlik. A kehelyben néha ostya is látható. Egészen különös az a jelenet, amelyet a troyesi katedrálisban az egyik 17. században készült festett ablakon megfigyelhetünk. A Megváltó hatalmas prés alatt fekszik, körülötte az apostolok és Jézus vére kehelybe csorog. Ezzel a verisztikus felfogással némiképpen közös a középkorban közkedvelt s később, főleg a korai német fametszők és rézkarcolók — nem az írásra támaszkodó, hanem a művészi érzésből fakadó — témája, a Fájdalmas Krisztus, a «Vir dolorum» a «Misericordia Domini» álló, vagy kövön, kőkoporsón ülő alakja. Mellette igen gyakran a sebeiből kifolyó vérrel teli kehely. Művészi példája a Fájdalmas Krisztusnak a reneszánszból a római

S. Maria in Trastevere márvány tabernákuluma, amelyet Mino da Fiesole faragott. A szenteltolaj-tartó felett ott áll a Megváltó, karjában a kereszttel. Kezének sebéből a mellette lévő kehelybe szent vére folyik. Eucharisztikus vonatkozású az a középkorban kedvelt ábrázolás is, amelyen a meggyötört testű Krisztus lábának sebeiből szőlőtőke és kalász nő ki, s az egyiken ott a szőlőfürt, míg a másikon a Szentostya. (Friedrich Herlin, Epitafium. Nördlingen.)

A szüreti allegóriával némiképpen rokonságot tart egy másik különös szimbolikus ábrázolás is, az ú. n. ostya-malom. Ez a mélyértelmű jelkép azonban elég ritkán fordul elő. A Szentostya létrejöttét ábrázolja és némikép szimboluma a transsubstantiationak. «És az Ige testté lőn», ezt kívánja az ostya-malom vizuálisan érzékeltetni. Az első malomábrázolás a 12. században készült üvegfestmény, amelyről csak feljegyzés maradt ránk. Suger apát készíttette a St. Denis részére. Ezen a képen próféták hozták a búzát zsákban a malomba és a malom kerekeit Szent Pál forgatta. A mellette lévő szöveg így szólt: «Tollis agendo molam de furfure, Paule farinam mosaicae legis intima nota facis, Fit de tot granis verus sinefurfure panis Perpetuusque cibus noster et angelicus». Későbbi ábrázolásokon az evangélisták egy malomba búzát öntenek, alul az Egyház nagyjai: legtöbbször Szent Ágoston, Szent Gergely, Szent Jeromos, Szent Ambrus és esetleg más szentek vagy apostolok fogják fel a kihulló kerek ostyát[1] egy edénybe, amelyben rendszerint megjelenik Krisztus alakja is, amivel a művészek a transsubstantiatió gondolatát kívánják nyomatékosabban kifejezni. Néha az evangélisták vagy az apostolok már kész ostyát öntenek a malomba,

[1] Az ostya a 12. század óta kerek formájú.

máskor meg — és ez a jelenet megrázó — az Atyaúristen a saját fiát, a Megváltó Jézust helyezi az őrlő szájához, hogy ostyává váljon. Egyszer szentek vagy apostolok, minden oldalon hat-hat, hajtják a malmot, máskor meg víz (szenteltvíz) hozza mozgásba. Egyhelyt úgy látjuk, a pápa osztja szét a hivőknek a malomból kihulló ostyát. Az ostyamalom szimbolikájának ismertebb ábrázolása az ú. n. tribsei 15. századi gótikus relief, a berni münster tündérien ragyogó üvegablaka (8. ábra), a doberani münster, a rostochi Szent Kereszt templom, a retschowi falusi templom, az erfurti dóm s az ulmi múzeum táblaképei. A Szentséges malomábrázolás jól igazolja, hogy a költészet és a képzőművészet mennyire közös gondolatból sarjadzik. A 15. század körüli időből több költeményt is ismerünk, amely a csodálatos malomról szól. Egy 1520 táján keletkezett német népdal 24 szakaszban beszél e csodálatos malomról amely szerint: a fát Libanonról hozzák hozzá, alapköve Mózes könyve. Az Egyház nagyjai vigyáznak a malom forgására, a malmot a négy Paradicsomi folyó hajtja, a 12 apostol indítja meg a malmot, egy szűz hoz hozzá egy zsák búzát, amelyet a négy evangélista fogad el őrlésre; a pápa és a papok osztják ki a malomból kikerülő lelki táplálékot.

Az ostya sokféleképpen jelenik meg a képzőművészetben. Látjuk a Szentlélek galambjának szájában. Titokzatos trónra helyezve a világ bírája. Az Egyházat szimbolizáló női alak sokszor tart kezében kelyhet, amelyben a szent vért fogja fel, s amelyben szintén ostya úszik. Az élet fájáról, a keresztről gyakran ostya függ. Az élet fája mellé sokszor odahelyezik a szőlőtőkét, amelyen szintén ostya látható. A kizöldült kereszten is a leveleket ostyával helyettesítik. Néha az élet fája ostyával teli ágain ott ül a Szentlélek galambja. Ismét más képeken megfigyel-

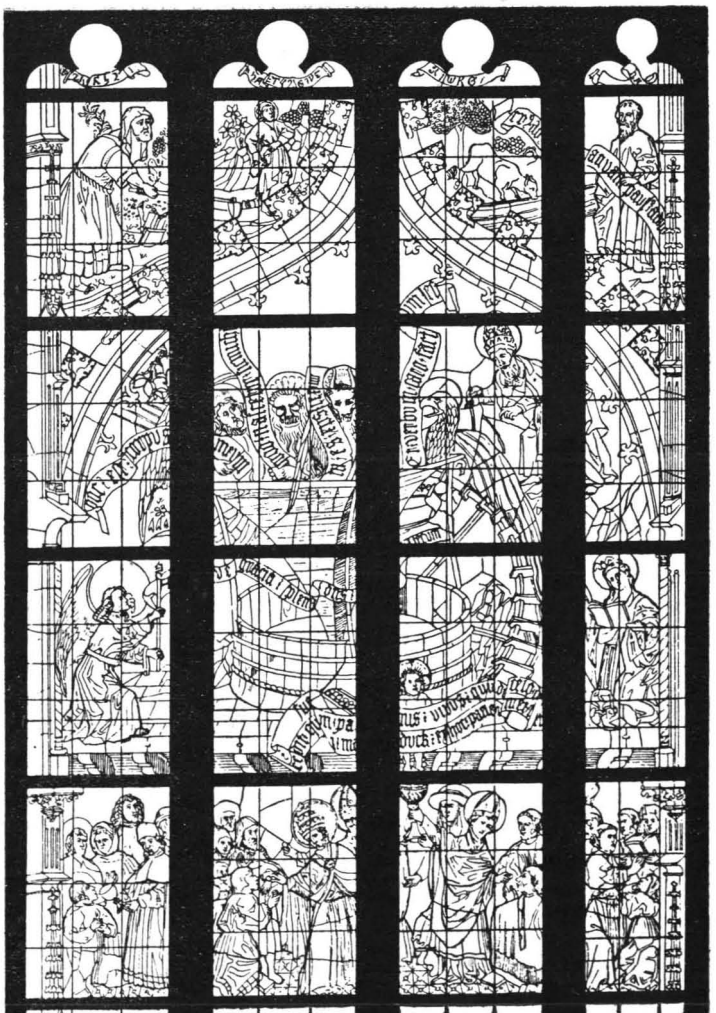

8. ábra.

hetjük, hogy az élet fája mellett a Szent Szűz ostyát oszt. Az élet fájához hasonló jelkép az élet kútja, melynek gyógyító és éltető vizében is gyakran ott az ostya. Az élet kútja egyébként egyik legfinomabb szimbolikus gondolata a középkornak. A gondolatot a Van Eyck testvérek ünneplik ki a genti oltár középső képén, ahol paradicsomi tájban egy oltár áll, amelyen ott van az apokaliptikus bárány s szent vére kehelybe folyik. A boldogok áhítattal közelednek az oltár felé, amely előtt az élet titokzatos kútjából víz csörgedez. Sokban hasonlít hozzá a madridi pradóbeli kép, amely egy Van Eyck festmény után készülhetett. Ezen az Úristen lábainál nyugvó bárányt, az élet kútjában bort, benne ostyát látunk.

Az Oltáriszentséget, a szentmisét, jelképeken kívül az ó- és újtestamentumi jelenetekkel is korán kezdték allegórikusan kifejezni. Már az ókeresztény temetkezési helyeken gyakran találkozunk Izsák feláldozásának ábrázolásával. Amikor a művész megmintázza vagy megfesti ezeket a bibliai jeleneteket, céloz Krisztus feláldozására, az Eucharisztia vérnélküli áldozatára. Ábel, Noé, Melchizedek áldozataiban hasonlóképpen a szentmiseáldozat előképeit látják. Ábel áldozását korai szarkofágokon is gyakran kifaragták már. (Róma, S. Lucina, S. Agnese.) A ravennai S. Vitale 6. századbeli mozaikjain kétszer is előfordul Melchizedek. Az egyiken az ég felé nyujt kenyeret, ostyát. Ugyanezen a mozaikon áldozatot mutat be Ábel is, bárányt ajánl fel Istennek. A másik mozaikon az oltár előtt áll Ábel a báránnyal, Ábrahám, Izsákot vezeti az oltár elé, Melchizedek előtt kehely és kenyér. Melchizedeket leggyakrabban a középkor óta ábrázolják, amint

Ábrahámnak kenyeret és bort hoz. (Bouts, Löwen.) A Noé-ábrázolások közül a legismertebb a velencei Szent Márk templom mozaikján látható. Ha a képzőművészetben azt az ótestamentumi történetet látjuk megörökítve, amint a zsidók a húsvéti (pászka) bárányt eszik, ugyancsak az Eucharisztiával való kapcsolatra kell gondolnunk, éppen úgy, mint a mannagyüjtésben. (Luini. Milánó, Brera.) Ugyanezért kedvelt témája a képzőművészeknek Mózes, amint vizet fakaszt a sziklából — az üdvöt nyujtó csobogó forrás Jézus vérét jelenti.[1] Valamint Jozsue és Kaleb, amint hatalmas szőlőfürtöt hoztak Kánaán földjéről. Ugyancsak az Oltáriszentséggel hozható kapcsolatba az a gyakran megfestett bibliai jelenet, amidőn Illést az angyal táplálja a pusztában, vizet és ételt nyujtva neki.

Az újszövetségből vett történetek száma nem olyan nagy, mint az ószövetségieké, de alkalmazásuk gyakoribb, értelmezésük könnyebb s közvetlenebb. Igy Jézus első csodája a kánai mennyegzőn, amikor a vizet borrá változtatta, az Eucharisztia egyik legszebb és legegyszerűbben kifejezhető allegóriája a képzőművészek szemében, mely már a római katakombákban is többször előfordul. Feltűnő, hogy bár az evangélium határozottan hat vizes korsóról beszél, az őskeresztény ábrázolások mégis egytől hét korsóig variálják a vizesedények számát. A legkorábbi ábrázolásokon Jézus a kezében lévő vesszővel nyúl a korsók felé. Alexandriában egy katakomba falképén, amelyet De Rossi a 4. századból valónak tart, a következőket látjuk: középen Krisztus áll, tőle jobbra Péter, balra

[1] Róma, Lateráni múzeum szarkofágja; Michelangelo; Rafael.

András, tálat nyujtva a Megváltónak, amelyen hal látható. Krisztus előtt kosarak (a kenyérszaporításra utalva). Krisztustól jobbra, távolabb a kánai mennyegző, míg a másik oldalon többen ülnek s felettük ez a felírás: «ΤΑC ΕΥΛΟΓΙΑC ΤΟΥ ΧΥ ΕCΘΙΟΝΤΕC» (akik Krisztus áldását élvezik.) A S. Sabina fából faragott kapuján is (5. század) előfordul a kánai mennyegző jelenete. A velencei Szent Márk templom ciborium oszlopán öt jelenetben ábrázolja a művész a kánai mennyegző csodáját. A bizanci időkben Krisztus is a mennyegzői asztalnál ül, illetve a legrégibb ábrázolásokban — mert hiszen az étkezéseknél akkor úgy volt szokásban — fekszik az asztal mellett. A középkor végén ritkán fordul elő, a reneszánsz nem kedveli a kánai mennyegző jelenetét. A késői reneszánszban csak Paolo Veronese festi meg többször. Öt ilyen tárgyú képe maradt ránk. De Jézus csodája neki csak ürügy volt arra, hogy a nagy, pompás velencei lakomákat, pazar ruhákat — szinte profanizálva a gondolatot — bibliai jelenetekbe burkolva bemutassa. Van olyan műve, amelyen 150 személyt szerepeltet. Világias felfogása miatt az Egyház meg is intette.[1]

[1] Veronese megfestette Krisztus emmauszi megjelenését is (Páris, Louvre), azonban ez a műve is némikép profán jellegű, mint ahogy Jordaens ugyanilyen tárgyú antwerpeni képe sem kelt áhítatot a szemlélőben; pedig az emmauszi jelenet éppen, mert az Oltáriszentséggel függ össze, komoly odaadást kíván a művésztől. A protestáns Rembrandt is megfestette az emmauszi vacsorát, ez a Louvre egyik legszebb festménye, s ebbe a képébe tudott tiszta, mély érzést is belevinni. A képet egyszerűség jellemzi. Krisztust, főleg fejét sejtelmes fény veszi körül, tekintete az ég felé irányul, mialatt a kenyeret töri. Egyik tanítványa már imára készül, a másik csodálkozik, míg a szolga semmit sem lát.

Az utolsó vacsora ábrázolása a festők, szobrászok egyik legkedvesebb, de egyúttal legnehezebb tárgya lett. Az ókeresztény művészetben legtöbbször csak jelképes utalás történik az utolsó vacsorára, a kánai mennyegző, a kenyérszaporítás és a többi formájában. Egészen az 5. századig az utolsó vacsora ábrázolásával nem találkozunk. A kezdeményező művészek az evangéliumból indulnak ki. Három témakör adódik ebből: a vacsora (ezt ritkán ábrázolják), a Jézus elárultatására való célzás, és végül a legméltóságosabb pillanat, amikor Jézus kezébe veszi a kenyeret és ajkáról elhangzik a szó: «Vegyétek és egyétek, mert ez az én testem».

Az utolsó vacsora ábrázolásával először talán a ravennai mozaikosok próbálkoztak a S. Apollinare Nuovoban, ahol a nimbusszal kiemelt Krisztus és a tanítványok egy félkör alakú asztal körül fekszenek; az asztalon kenyeret és két halat látunk. A tanítványok száma tizenegy. Judás, az áruló tehát nincs már közöttük. Krisztus csodálatosan ünnepélyes magatartása, a tanítványok feszült figyelme árulja el a jelenet fontosságát. A művész szabadon fogja fel a tárgyat. Nem a kenyértörés pillanatát ábrázolja, mint ahogyan mi a későbbi képek alapján megszoktuk, mégis ez a mozaikos mester egész csodálatos módon tudja hangsúlyozni és közölni azt, hogy most a Megváltó az Újszövetség nagy titkát ajándékozza az emberiségnek. A 9. századtól kezdve Keleten, már előbb a bizánci művészetben szokássá válik az árulás megjósolásának jelenetét is belevinni az utolsó vacsora ábrázolásba. Ezt a bizánci befolyás alatt készült nyugati műveken is mindinkább beleviszik a művészek az utolsó vacsora jelenetébe. Igy pl. a velencei Pala d'Oron s a salernói dóm Paliottoján már láthatjuk. A 9. század miniaturáin és ettől kezdve a vacsorai illusztrációkon Judás

szereplése szintén helyet kap. Giotto a páduai Aréna kápolnában, Duccio a sienai dóm képén, Lorenzetti az assisi alsó templomban, Barna a sangimignanoi templombeli képén a hagyományt követi.

Az utolsó vacsora képeinek külön csoportja az ú. n. refektoriumi képek. Ezek monumentális, egész falat betöltő művek, amelyeket a firenzei kolostorokban a 14. században kezdtek festeni, mégpedig először a Santa Croceban. Érdekes, hogy monumentálissá az utolsó vacsora jelenete nem a templomi képeken, hanem itt a szerzetesi ebédlőkben vált.

A Santa Croce ebédlőjének képén, amelyet Giotto legjobb tanítványa, Taddeo Gaddi festett (1360 táján), Krisztus az apostolokkal az asztal mögött ül, Judás az asztal előtt, szinte elkülönítve foglal helyet.[1] Szent János a Megváltó mellére hajtja fejét.[2] A művész összezavarta a jelenetek időbeli sorrendjét. Krisztus megáldja a kenyeret és ugyanakkor — úgy látjuk — Judás a tál felé nyúl. Az áldás és Judás mozdulata a valóságban nem eshetett egy időbe. Andrea del Castagno a Szent Apollónia refektoriumába (1457.) festett freskóján díszesen terített asztal mögé ülteti az apostolokat; Judást a régi művészszabály szerint külön helyre. A művész azt a gondolatot fejezi ki, hogy a tanítványok első pillanatra nem értik meg az Úr szavait, csak Judás tudja miről van szó és ezért emelkedik

[1] Fra Angelico Judást a firenzei San Marco-beli Utolsó vacsora képén azzal különbözteti meg, hogy a feje fölé fekete nimbuszt fest.

[2] A festők, szobrászok nem vették figyelembe a «recumbens in sinu Jesu» ábrázolási lehetőségét, amelynek csak addig volt értelme, és csak addig nem volt zavaró, amíg feküdtek az asztalnál.

éppen fel a helyéről, hogy távozzon. Castagnonak ez a képe monumentális, alakjai azonban nem nemesek, mert ez a túlhajtott, naturalista itt sem tudta önmagát megtagadni, de keménysége mellett megrázó erő uralkodik művén. Ghirlandajo kétszer festette meg a Vacsorát és pedig a firenzei San Marco és Ognisanti refektoriumában (1480). A két freskó nagyjából hasonlít egymásra. Mindkét kép kompozíciója kitűnő. Az apostolok alakja, kifejező fiziognomiája pompás, és látszik, hogy sok elmélyedés alapján készült. Az Ognisantibeli képen már azzal is próbálkozik, hogy az apostolokat csoportokra ossza, amint azt majd Leonardónak sikerül megoldani. Peruggino egyik tanítványa festette 1505 táján a Sant Onofrio Utolsó vacsoráját. Erősen Ghirlandajo hatása alatt áll. A San Salvi kolostor refektoriumát Andrea del Sarto Utolsó vacsorája díszíti (1527). Kitűnő jellemmegfigyelése, a kép drámai mozgalmassága, a színek szépsége és művének harmóniája a kitűnő festő rendkívüli tehetségét dícséri.

Leghíresebbé a Leonardo da Vinci által festett Utolsó vacsora vált, melyet mestere a 15. század végén festett. Leonardónak ez a legnagyszerűbb munkája.

A milánói S. Maria delle Grazie (Dominikánus barátok kolostora) számára festette ezt a közel 45 négyzetméter területű, másfél ember nagyságú alakokat ábrázoló freskót, amely ma már csak roncs, de még így, ebben az állapotában s a legcsodálatosabb művészi alkotás benyomását teszi. Az utolsó vacsora régibb képein a művészek Judást kiemelik, Leonardo őt is a sorba ülteti s nem azzal jellemzi, hogy külön helyre teszi. «Egy közületek elárul engem», hangzik el a szó; az Úr Jézus fejét meghajtja, mindkét karja az asztalon, lelkében szomorúság és fájdalom, szívében szeretet ég; mindez rajta ül tekintetén.

Jézus szavára a tanítványokat nyugtalanság fogja el. Megbotránkoznak, kérdeznek, kételkednek, jobbról és balról csoportokra oszlanak. A szimmetria megbomlik és így festői, különösen komponált ritmus járja át a művet. Jézus a középen, mintegy kiemelkedik az alkotásból. A régebbi képeken az apostolok még ha az elárultatásról volt is szó, áhítatosan nyugodtak voltak, Leonardo képén a Megváltó nyugodt, de körülötte minden mozgalmas. Az apostolokon a hangulat és az érzelem lesz úrrá. A jellemek kitörnek. Péter kérdez, János fájdalmában szinte összeroskad, Judást a többiek oldalra nyomják és bár ő érzelemnélküli hidegséget színlel, mégis találva érzi magát; a pénzes zacskót szorongatja, arca az árnyékban sötét, elüt a többiekétől. András kitárt karokkal csodálkozik, az ifjabb Jakab hirtelen Péter vállaihoz kap, Bertalan felindulva áll helyén. Az idősebb Jakab megdöbben, Tamás mutatóujjával fenyegetőzik, Fülöp a maga ártatlanságát hangoztatja. Simon kételkedik Jézus elárultatásán, a körülötte lévők azonban nem osztják véleményét. Tádé mintha az áruló nevét súgná és mintha mutatna is rá. Máté tudja, hogy Krisztus kimondott szava teljesül.

Bámulatos, mennyire egyszerűen és mégis milyen tökéletesen tudta Leonardo jellemezni az apostolokat, mozdulataikkal és tartásukkal. (Egész külön tanulmányt írtak már a kezek kifejező erejéről.) Az ellentétes hangulat, az apostolok más-más lelkiségének változatos kifejezése, az egyszerű elhelyezés, az egész jelenet természetes megoldása Leonardo utólérhetetlen művészetét dícséri.

Leonardo hatása hosszú időre determinálólag hatott a témára, s a művészek nehezen tudnak szabadulni a milánói kép nyomasztó hatása alól. Még Veronese s Tizian sem szabadulhatnak Leonardótól, amikor utolsó vacsorát

festenek. Tintoretto, a barokknak ez az egyik legnagyobbja volt jóformán az első, aki, amint azt a S. Giorgio Maggioreban festett Utolsó vacsoráján láthatjuk, függetlenítette magát a hatás alól. A barokkművészetben egyébként Judás jelenete általában háttérbe szorul s Juan de Juannes madridi képén, majd Rubens festményein s a barokkban általában, ismét az Eucharisztiára kerül a hangsúly.

Az utolsó vacsora történetéből indul ki egyik-másik különleges ábrázolási mód is. Franciaországban és Németországban a középkortól kezdve szívesen ábrázolják az Utolsó vacsorának azt a jelenetét, melyben János Krisztus mellére hajtja a fejét. Számos szobrot és képet ismerünk, amelyen csak Jézus és János alakját láthatjuk. Máskor csupán az utolsó vacsora középponti eseményét ábrázolják. Ilyenkor Krisztus egyedül látható a kehellyel kezében, pl. Guido Reni, vagy Juan Juannes, a «spanyol Rafael» Pradóban lévő sok érzést és lelkiséget kifejező képén.

Az utolsó vacsora az első szentmise, amelyet az Úr Jézus maga celebrált. A képzőművészek a későbbi szentmisék eseményeit is szívesen ábrázolták. Kedvelt témájuk Nagy Szent Gergely pápa miséje. A legenda szerint az az asszony, aki a pápa miséjéhez a kenyeret készítette, nem hitte, hogy az ostya Jézus testévé válik. Kétkedését elmondotta Szent Gergelynek és a szent kérte az Urat, hogy jelenlétét az ostyában nyilvánítsa. Isten meghallgatta a kérést és az ostya véressé vált az asszony előtt. Ezt a jelenetet igen gyakran festették meg a művészek. Más képeken az oltár előtt térdeplő Szent Gergely előtt megjelenik a Fájdalmas Krisztus alakja, akinek vére a kehelybe hull. A sok Szent Gergely miseábrázolás közül csak Van

Eyck bécsi képét, Dürer metszetét, valamint Andrea Sacchi-nak a vatikáni képtárban levő festményét említjük.

Szent Gergely miséjének történetéhez némiképpen hasonlít a Rafael által megfestett s a vatikáni Stanza d'Eliodoroban levő Bolsenai mise. Egy kedves középkori történet azt tartja, hogy 1263-ban egy csehországi pap Prágából Rómába menet, nagy csodának volt tanuja. Kétségek dúlták lelkét, kételkedett, vajjon a bor igazán Krisztus vérévé, a kenyér Krisztus testévé válik-e a konszekrálás által. Umbriában, Bolsenaban Szent Krisztina sírja felett misét mondott s epedve kérte az Istent, nyugtassa meg. A szentmise közben az ostya vérezni kezdett. A pap Rómába sietett, hogy jelentse a csodát IV. Orbán pápának. Ekkor a pápának eszébe jutott, hogy még akkor, amikor Lüttichben volt, egy szentéletű apáca, Julianna elmondotta, hogy egy viziójában a teliholdat látta, amelyből azonban egy darab hiányzott; a látvány azt jelentette, hogy az Oltáriszentség megünneplése hiányzik az ünnepek sorából. A bolsenai vérző ostya a pápának eszébe juttatta Julianna látomását, ezért rendelte el 1264-ben a Corpus Domini ünnepét.

Ezzel a gondolattal kapcsolatos a Rafael festette bolsenai csoda is, amelyet a nagy mester 1512-ben II. Gyula pápa rendelésére készített. A misézö pap csodálkozva tekint a vérző ostyára, mindenki látni akarja, csak II. Gyula pápa — őt is a képre festette Rafael — rendületlenül nyugodt, mert annyira meggyőződéssel teli, hogy őt meg sem lepi a nagyszerű csoda.

A toursi Szent Márton miséje szintén gyakori témája a képzőművészetnek. Szent Márton egy alkalommal koldusnak ajándékozta ruháit; jó szívéért azzal jutalmazta a Mindenható, hogy szentmiséje közben, amikor

a Szentséget felmutatta, nehogy csupasz karja lássék, két angyal takarta el karjait. Ezt a bájos jelenetet már egy 13. századbeli üvegfestményen is láthatjuk. Világhíressé Szent Márton miséjét a képzőművészetben a sienai Simone Martini assisibeli festménye tette.

Az apostolok áldozása is hálás témája a festőknek az Eucharisztia ábrázolására. Először a bizánci művészetben fordul elő. A 6. századból való Codex Rossaniensis képes bibliai kéziratában az egyik miniaturában a tunikába öltözött apostolok Krisztus elé járulnak. Öt apostol közeledik a Megváltó felé, meghajolt tartással, hogy az Ő Testévé vált kenyeret magukhoz vegyék. Az egyik tanítvány kezét hálálkodva az ég felé emeli. A képen az áldozás akkor szokásos ritusáról is fogalmat nyerhetünk. A firenzei S. Marco egyik cellájának képén, amelyet Beato Angelico festett, ugyancsak gyönyörködhetünk az Apostolok áldozásában. Nyolcan ülnek az asztalnál, Szűz Mária és a többi apostol térdepel Krisztus előtt, aki baljában a kelyhet tartja, jobbjával pedig a Szent Ostyát osztja. A reneszánsz festők közül Signorelli ugyancsak ezt a hatásos jelenetet festi meg a cortonai katedrális számára. Az apostolok között ott látjuk Judást is, aki azonban az Úr Szent Testét nem veszi magához, hanem ezüstpénzes zacskójába teszi.

A szentáldozást egyébként is sokszor ábrázolják a művészek. A legközismertebb Domenichinonak a Vatikánban levő képe, amelyen Szent Jeromos utolsó áldozását látjuk. Szent Efrém nyujtja a 90 éves aggastyánnak útravalóul Jézus szent Testét, mialatt Szent Paula a haldokló fáradt kezeit csókolja. Jeromos mégegyszer kinyitja az

ostya felé szemét, fent pedig az angyalok már örülnek, hogy lelke megtér a mennybe.

Sok szentnek a képén is megtaláljuk az ostya, a kehely, vagy a monstrancia ábrázolását. Ezek a szentek vagy különös tisztelői voltak az Oltáriszentségnek, vagy az Eucharisztia csodálatos segítségét élvezték. Szent Tarzicius pl., akit megköveztek, még haldokolva is szorongatja Jézus testét. Szent Albertnek halálakor a Szentostyát galamb hozza. Szent Paskal olyan odaadással kereste az Oltáriszentséget, hogy halála után, amikor elvitték előtte, kinyitotta szemét. Falconieri Szent Juliannát is a Szentostyával ábrázolják. Szent Bonaventura gyakran szentostyát tart képein kezében. Padovai Szent Antal egy hitetlent Jézus testével térít meg. (Padova. Tizian, Donatello: Ószvércsoda.) Szent Orbán pápának is kehely a jelvénye, mert ő rendelte el, hogy az áldoztató-kehely csak arany, vagy ezüst lehet. Szent Tamásnak is egyik jelvénye a Szentostya. Szent Piust kehellyel és felette lebegő ostyával, Szent Norbertet, Szent Farkast, Szent Hermannt, Szent Konrádot ugyancsak kehellyel ábrázolják, Szent Klárát, Szent Juliát pedig monstranciával.

Az ikonográfia szokásos témáin kívül van egynéhány különleges remekmű is, mely más módszerekkel nyilvánítja hódolatát az Eucharisztia előtt. Ezek közé tartozik a római vatikáni Camera della Segnaturabeli Rafael készítette, helytelenül «Disputa del Sacramento»-nak nevezett falfestmény. Ezen a freskón Rafael két világot festett meg. Fent a mennyország, lent a föld. Az égben aranyban fürdő s éneklő angyalok között az Atyaisten, egyik kezében a világgal, másik kezével áldást osztva. Felhőtrónusán

angyaloktól övezve ül az Üdvözítő, fejét kissé oldalt hajtja s mosolyogva mutatja sebeit, melyekkel megváltotta a világot. Jobbra a Boldogságos Szűz, balján Szent János, mellettük Szent Péter és Szent Pál, majd a szentek és a kiválasztottak sora ; Ádám, aki az emberiség bűnén gondolkodik, Szent János evangélista, aki leírta Isten birodalmát, Dávid, akihez test és vérszerint tartozik Krisztus s Szent István, az első vértanu. A másik oldalon Ábrahám, Jákob, Mózes, Szent Lőrinc és Szent György. Az ég és a föld között lebeg a Szentlélek, az igazság galambja, körülötte angyalok, az ezekieli szimbolumokkal. A Szentháromság alatt középen az Oltáriszentség tündöklik az oltáron, az egész kép középpontjában, mint a kereszténység legközpontibb ténye. Lent az oltár lépcsőjén az Egyház tudósai és a hivők helyezkednek el.. Ott látjuk Petrus Lombardust, Szent Ambrust, Szent Ágostont, Szent Tamást, Szent Bonaventurát, a háttérben az Egyház nagy költőjét Dantet, Szent Bernátot, Szent Jeromost s a tudomány, a hit más nagy alakjait.

Kevés képet magyaráztak tudatosan vagy tudatlanul annyira félre, mint Rafaelnek ezt a remekművét, amelyen a művész a kereszténység legmagasztosabb titkát, az Eucharisztiát és ennek csodáját akarja láthatóan érzékeltetni. Senki, sem előtte, sem utána nem tudta a képzőművészetben az eget és a földet úgy összekapcsolni, mint ez az urbinoi mester, aki a két világnak az Oltáriszentségen keresztül való érintkezését, találkozását fejezi ki, nagyszerű falképén. Vasari nagy tévedése nevezte el ezt a freskót Disputának. Pedig itt nincs vita, nincs ellentét ; ezen a képen a legtisztább egyetértés sugárzik. Akik itt az oltár körül állnak, az Oltáriszentségben egyenlően s disputák nélkül hisznek. Itt az Oltáriszentség az ég és föld dicsősége, s előtte hódolnak Rafael elgondolása

szerint a mennybéliek és a földiek egyaránt. A falkép tehát teológiai jellegű, grandiózus gondolatoktól terhes mű s rajta az egyetlen Istenhez vezető utat, a kegyelem forrását, az Isten dicsőségét s az ember hitét és hódolatát juttatja a zseniális festő kifejezésre.

A másik téma, mely nehezen helyezhető el az ikonográfia megszokott kereteibe: az Eucharisztia diadalának ábrázolása. Több festőt foglalkoztatott ez a gondolat. Legjobban Rubens oldotta meg, aki egyébként is több művében foglalkozott az Eucharisztiával. Két ciklust tervezett, amely az Oltáriszentséggel kapcsolatos. Az egyik azokat az új- és ótestamentumi jeleneteket ábrázolta, amelyek az Oltáriszentségre vonatkoznak, míg a másik allegórikus témájú volt és az Eucharisztia diadalát mutatta be a pogányság, a filozófia, a tudomány s a herezisek felett. A képek egy része elveszett, de a kompozíciók nagyszerűségéről fogalmat nyujt az egyik madridi pradóbeli festmény, mely az Oltáriszentség diadalmenetét rajzolja meg. Az Egyházat megszemélyesítő Szűz diadalszekéren halad, kezében az Oltáriszentség. Az Eucharisztia igazsága az irigységen, a bekötött szemű vakságon, a süket szamárfülűségen, tudatlanságon gázol át s mindenki nyomorultan elpusztul, aki nem akarja meghallani, meglátni s tudomásul venni az Eucharistia diadalmas valóságát.

Az Eucharisztia a hit titka, a mysterium fidei és mindaz, ami vele kapcsolatos, az egyházművészet közel kétezeréves kimeríthetetlen tárgyköre. A sok-sok festmény és szobor, mely e fenséges téma ábrázolását megkísérelte, lényegében mind egyet hirdet: a festők és szobrászok alázatos hódolatát az Oltáriszentség előtt.

IRODALOM

Allemand, M.: L'art du V. au VI. siècle. Paris, 1934.

Artner E.: Az Eucharistia az ókeresztény emlékeken. Bp., 1938. (Bangha szerk. Eucharistia.)

Artner E.: A római katakombák. Bp., 1927. (Magyar katolikus almanach.)

Bergner, H.: Handbuch d. kirchlichen Kunstaltertümer in Deutschland. Leipzig, 1905.

Beyer, O.: Katakomben Welt. Tübingen, 1927.

Brillant, M.: Eucharistia. Paris, 1934.

Detzel, H.: Christliche Ikonographie. Freiburg i. Br., 1894.

Doering, O.: Christliche Symbole. Freiburg i. Br., 1933.

Jajczay J.: Az Eucharistia az ábrázolóművészetekben. Bpest, 1938. (Bangha szerk.: Eucharistia.)

Jajczay J.: Az Eucharistia a magyar művészetben. Bp., 1938. (Klny. a «Tükör»-ből.)

Kaufmann: Handbuch d. christl. Archeologie. 3. verm. Aufl. Paderborn, 1922.

Kühn, A.: Geschichte d. Malerei. Einsiedeln, 1909.

Künstle, K.: Ikonographie d. Heiligen. Freiburg i. Br., 1926.

Lepold A.: Eucharisztikus képek az esztergomi Keresztény Múzeum képtárában. Bpest, 1929. (Kat. Almanach.)

Maillet, G.: L'Eucharistie dans l'art depuis le XVI. siècle. Paris, 1934.

Maranget, P.: L'art des catacombes. Paris, 1934.

Marty, A.: Tresor de l'art chretien. Paris, 1926.

Molsdorf, W.: Führer durch d. symb. u. typol. Bilderkreis d. christlichen Kunst d. Mittelalters. Leipzig, 1920.

Molsdorf, W.: Christliches Symbolik d. mittelalterlichen Kunst. Leipzig, 1920.

Peters: Eucharistie. (Real Encyclopedie d. christl. Altertümer. Freiburg i. Br., 1882.)

Petro J.: A Szentmise története. Bpest, 1931. (Szent István-könyvek.)

Schultz, H.: Die mittelalterliche Sakramentsmühle. (Zeitschr. d. bildende Kunst, 1929/30.)

Schultze, W.: Arch. Studien über altchristl. Monumente. Wien, 1880.

Somogyi A.: Az Eucharistia és a művészetek. Bpest, 1938. (Bangha szerk.: Eucharisztia.)

Thomas, Avis: Die mystische Mühle. 1934. (Die Christliche Kunst.)

Vass Alberik: A II. század Eucharisztikus emlékei Róma katakombáiban. (Pannonhalmi Szemle 1938.)

Wilpert: Fractio panis, die älteste Darstellung d. Eucharistischen Opfers. Freiburg in Br., 1895.

KÉPEK JEGYZÉKE

1. A Priscilla katakomba «Capella Greca»-ja, amelyben már a II sz.-ban mise folyt. A háttérben állt az oltár, amely fölött a művész a «kenyértörést» ábrázolta.
2. Eucharisztikus lakoma. A Capella Greca II. sz.-beli freskója. Az asztalon kehely, kenyér, a tányéron hal.
3. Eucharisztikus lakoma. A római Szent Kallixtus katakomba freskója a III. sz.-ból.
4. A «hetek» vacsorája. A római Szent Kallixtus katakomba freskója a III. sz.-ból.
5. Római ókeresztény szarkofág részlete, melyen Krisztus a vizet borrá változtatja és Lázárt feltámasztja.
6. A lateráni múzeumban lévő Praetextatus katakombából származó ókeresztény szarkofág részlete, amelyen angyalok szüretelnek.
7. A római Santa Sabina ciprusfából faragott ajtaja (V. század), amelyen baloldalon fent a kenyérszaporítást és a víz borrá változtatását ábrázolta a művész. A jobboldali felülről számított második mezőben az emmauszi lakoma.
8. Bizánci relief a velencei S. Marco homlokzatán. Madarak szökőkútból szomjukat enyhítik.
9. Részlet a muranói S. Donato bizanci mozaik padlójáról. (XII. sz.) Madarak jelképes eucharisztikus étkezése.
10. Trónoló Eucharisztia. A velencei S. Marco-templom egy VII. sz.-ból való domborművén.
11. Van Eyck : A trónoló bárány. A szökőkútban, az élet vizében szentostya úszik. (Madrid, Prado.)
12. Van Eyck : A bárány imádása (Genti oltár részlete.)
13. Mozaik a velencei S. Marco-templom előcsarnokában. (XIII. sz.) Balról lent Noe áldozata.

14. Mozaik a velencei S. Marco-templom előcsarnokában. (XIII. sz.) Mannahullás, vízfakasztás stb.
15. Luini, Bernardino: Mannahullás. (Milano, Brera.)
16. Tintoretto, Jacopo: Mannahullás. (Velence. S. Giorgio Maggiore.)
17. Mozaik a velencei S. Marco-templom előcsarnokában. (XIII. sz.) Lent Kain és Ábel áldozatot mutatnak be.
18. Mozaik a ravennai Basilica di S. Vitaleban. (VI. sz.) Ábel és Melchisedek áldozatot mutatnak be. Az oszlopok felett madarak gyümölcsöt csipegetnek.
19. Mozaik a ravennai Basilica di San Vitaleban (VI. sz.). Ábrahám megvendégeli a három angyalt és feláldozza Izsákot.
20. Ghiberti: Izsák feláldozása. (Firenze, Museo Nazionale.)
21. Tizian: Ábrahám áldozata. (Velence. S. Maria della Salute.)
22. Sodoma: Izsák feláldozása. (Pisa. Dom.)
23. Bronzino: Izsák feláldozása. (Firenze. Uffizi.)
24. Mozaik a római S. Maria Maggioreban. Ábrahám története a három angyallal. (V. sz.)
25. Locatelli: Ábrahám a három angyallal. (Budapest. Szent István Bazilika.)
26. Preti, M.: Ábrahám az angyalokkal. (Esztergom. Keresztény Múzeum.)
27. Bouts, Dirk: Melchisedek áldozata. (München, Pinakothek.)
28. Francia falkárpit a reneszansz idejéből, eucharisztikus vonatkozású jelenetekkel. 1. Melchisedek áldozata. 2. Az Oltáriszentség imádása. 3. Az Utolsó vacsora. 4. Manna-eső. 5. Zsidók húsvéti vacsorája.
29. Giotto: Kánai menyegző. (Padova. Madonna dell' Arena.)
30. Tintoretto, Jacopo: Kánai menyegző. (Velence. Chiesa della Salute.)
31. Mozaikrészlet (Utolsó vacsora) a ravennai S. Apollinare Nuovoból. (VI. század.)
32. Elefántcsonttábla (XI. század). (Zágráb. Székesegyház múzeum.) Lent jobbról az Utolsó vacsora.
33. Mozaik a velencei S. Marco-templomból. Utolsó vacsora. (XIII. század.)
34. Románkori dombormű a bellenavesi templom nyugati kapujának timpanonjában. (Utolsó vacsora.)
35. Dombormű a naumburgi dóm nyugati kapujáról. 1245-ből.
36. Az Utolsó vacsora két alakja. Jézus és az alvó Szent János. Fafaragás. XIV. század eleje. (Berlin. Deutsches Museum.)

37. Ravy et Bouteillier: Utolsó vacsora. Dombormű. (XV. sz.) (Paris: Notre-Dame.)
38. Az esztergomi múzeum XV. századból származó Biblia-pauperumának egyik lapja, eucharisztikus, vonatkozású jelenetekkel.
39. Osztrák festő: Utolsó vacsora. XV. század (Budapest. Szépművészeti Múzeum.)
40. A kassai dóm Utolsó vacsora oltára (XV. század), melynek középső részén ismeretlen magyar művész az Utolsó vacsorát, balról Melchisedek áldozatát, jobbról a Mannaesőt ábrázolta. Az égi kenyér ostyaszerű és keresztjeles.
41. Pál mester: Utolsó vacsora a lőcsei Szent Jakab-templom főoltárán. (1508.)
42. Giotto: Részlet az Utolsó vacsoráról. (Padova.)
43. Lorenzetti, Pietro: Utolsó vacsora. (Assisi. S. Francesco.)
44. Raffael, Pierin del Vaga és G. Romano: Utolsó vacsora. (Róma. Vatikán.)
45. Raffael: Vázlat egy Utolsó vacsorához (Wien).
46. Dürer Albert: Utolsó vacsora. (A nagy Passio sorozatból.)
47. Drouin, Florent: Utolsó vacsora. XVI. sz. (Nancy.)
48. Utolsó vacsora. Francia zománc-festés. 1550 körül. (Paris.)
49. Gaddi, Taddeo: Utolsó vacsora. (Részletkép.) (Firenze. S. Croce.)
50. Gaddi, Taddeo: Utolsó vacsora. (Részletkép.) (Firenze. S. Croce.)
51. Ghirlandaio, Domenico: Utolcsó vacsora. Refectoriumi kép. (Firenze. S. Marco.)
52. Castagno, Andrea del: Részlet a S. Apolloniabeli Utolsó vacsoráról. Refektoriumi kép. (Firenze.)
53. Leonardo da Vinci: Utolsó vacsora. (Milano. S. Maria delle Grazie. Refectorium.)
54. Leonardo da Vinci: A Megváltó. Tanulmány az Utolsó vacsorához. (Milano. Brera.)
55. Janeck Fr.: Utolsó vacsora. (Esztergom. Keresztény Múzeum.)
56. Allori, A. kartonja után készült gobelin: Utolsó vacsora. (Firenze. Uffizi.)
57. Tintoretto, Jacopo: Utolsó vacsora. (Venezia. S. Trovaso.)
58. Bellini Giovanni?: Emmauszi vacsora. (Venezia. S. Salvatore.)
59. Veronese, P.: Az emmauszi vacsora. (Páris. Louvre.)
60. Orrente, Pedro: Krisztus Emmauszban. (Budapest. Szépművészeti Múzeum.)
61. Rembrandt: Az emmauszi vacsora. (Paris. Louvre.)

62. Aranyozott ezüst patena. A két szín alatt való áldozás jelenetével. VI—VII. század. (Washington.)
63. Giovanni et Pietro da Rimini: Jézus az apostolokat áldoztatja. (Ravenna. Chiesa di S. Maria in Porto Fuori.)
64. Quirizio da Murano: A Megváltó egy apácát áldoztat. (Venezia: Akademia.)
65. Beato Angelico: Az apostolok szentáldozása. (Firenze. S. Marco.)
66. Tintoretto, Jacopo: Jézus megáldoztatja az apostolokat. (Lucca. Cattedrale.)
67. Signorelli, Luca: Jézus megáldoztatja az apostolokat. (Cortona. Székesegyház.)
68. Jusztus Van Gent: Jézus megáldoztatja az apostolokat. (Urbino. Palazzo Ducale.)
69. Tintoretto, Jacopo: Jézus megáldoztatja az apostolokat. (Részlet). (Venezia. Chiesa S. Giorgio Maggiore.)
70. Ribera: Az apostolok áldozása. (Napoli. S Martino.)
71. Murillo: A gyermek Jézus kenyeret osztogat. (Budapest. Szépművészeti Múzeum.)
72. De Oderisio, R.: A Szentáldozás. (Napoli. Chiesa dell'Incoronata.)
73. Malouel Jean?: Szent Dénes utolsó áldozása (1400). (Páris. Louvre.)
74. Toscanai festő (XIV. sz.). Egyiptomi Máriát Szent Zozimus megáldoztatja. (Budapest. Szépművészeti múzeum.)
75. Ismeretlen magyar festő: Mária Magdolna utolsó áldozása (XVI. sz. eleje.) (Esztergom. Keresztény Múzeum.)
76. Domenichino: Szent Jeromos utolsó áldozása. (Róma. Vatikán.)
77. Cano Alonzo: Szent János megáldoztatja a Boldogságos Szűzet. (Genova. Palazzo Bianco.)
78. Tiepolo, Giovanni Battista: Szent Lucia áldozása. (Venezia SS. Apostoli.)
79. Maulbertsch, A.: Borromeai Szent Károly pestises betegeket áldoztat. (Esztergom. Keresztény Múzeum.)
80. Settegast Josef: Szent János megáldoztatja a Boldogságos Szűzet. (Esztergom. Keresztény Múzeum.)
81. Liberale da Verona: A Szentáldozás. (Siena. Székesegyház.)
82. XVI. századi francia falkárpit. A bűnnel áldozó. (Paris. Louvre.)
83. Mozaik a velencei S. Marco-templomból. XIII. sz. Máté miséje. (Jobbról lent).
84. Szent Kelemen miséje, XI. sz.-ból való freskó a római S. Clementében.

85. Szent Márton miséje (fent balról). (Dombormű. XIII. sz. Lucca. Székesegyház.)
86. Simone Martini: Szent Márton miséje. (Assisi. S. Francesco.)
87. Maitre de St. Gilles: S. Gilles miséje. (London. National Gallery.)
88. Lorenzetti, Ambrogio: Szent Miklós résztvesz egy misén. (Firenze. Galleria antica e moderna.)
89. Raffael: Bolzenai mise. (Róma. Vatikán.)
90. Sacchi, Andrea: Szent Gergely csodája. (Róma. Vatikán.)
91. Miniatura a XII. sz. végéről. Alsó részén: Oltártömjénezés az Offertóriumhoz. (Páris. Bibl. Ecole des Beaux Arts.)
92. Pisano A: Úrfelmutatás. (Firenze. Campanile.)
93. Colombe, Jean Miniaturája. Mise a párisi Sainte Chapelleben. (Chantilly. Musée Condé.)
94. Weyden, Roger van: A Hét-Szentség. Triptichon. (Anvers.)
95. Momper Joost: Mise a barlangban c. kép részlete. (Budapest. Szépművészeti Múzeum.)
96. Ismeretlen magyar mester: Vir Dolorum. XV. sz. vége. (Esztergom, Keresztény Múzeum.)
97. Ismeretlen német fametsző: Vir Dolorum. XV. sz. (Budapest. Szépművészeti Múzeum.)
98. Ismeretlen magyar festő: Szent vérereklye kép. (1510). (Esztergom. Keresztény Múzeum.)
99. Cosimo, Pietro di: Jézus a kereszten, kinek vére kehelybe csorog. (Budapest. Szépművészeti Múzeum.)
100. Mainardi, Andrea: Krisztus a prés alatt, kinek szentséges vérét egy egyházatya kehelybe gyüjti. (Cremona. S. Agostino.)
101. Misztikus prés, mely alatt Krisztus fekszik. A szent vért az Egyház gyüjti egybe. Üvegfestmény. (Páris. Saint-Etienedu-Mont.)
102. Ismeretlen francia festő: Szent Hugó kehellyel, benne a gyermek Jézus (1460). (Amiens.)
103. Van Dyck: Szent János evangelista. (Budapest. Szépművészeti Múzeum.)
104. Donatello iskolája: Az öszvércsoda. Dombormű. (Padova. Il Santo.)
105. Schmidt Martin Johann: Öszvércsoda. (Esztergom. Keresztény Múzeum.)
106. A kassai székesegyház főoltára Szent Erzsébet sorozatának egyik képe: Szent Erzsébet látomása a szentmise alatt. (XV. század.)

107. Ismeretlen pesti mester: Angyal kehellyel. Faragás XVIII. sz. (Budapest. Fővárosi Történeti Múzeum.)
108. Raffael: Az Oltáriszentség diadala, az úgynevezett Disputa. (Róma. Vatikán.)
109. Részlet Raffael Disputa c. képéről.
110. Rubens: Aquinói Szent Tamás és az Egyház tanítói hódolnak az Eucharisztia előtt. Az Eucharisztiát Szent Julia tartja a kezében. (Madrid. Prado.)
111. Rubens: Az Eucharisztia diadala. (Madrid. Prado.)
112. Dolabella: Az Eucharisztia diadala. (Venezia. Palazzo Ducale.)
113. Rubens: Az Eucharisztia győzelme a pogányság felett. (Vázlat.)
114. Pinaigrier, Nicolas: Az angyalok szentségimádása. Üvegfestmény. (Páris. Saint-Etienne-du-Mont.)

KÉPEK

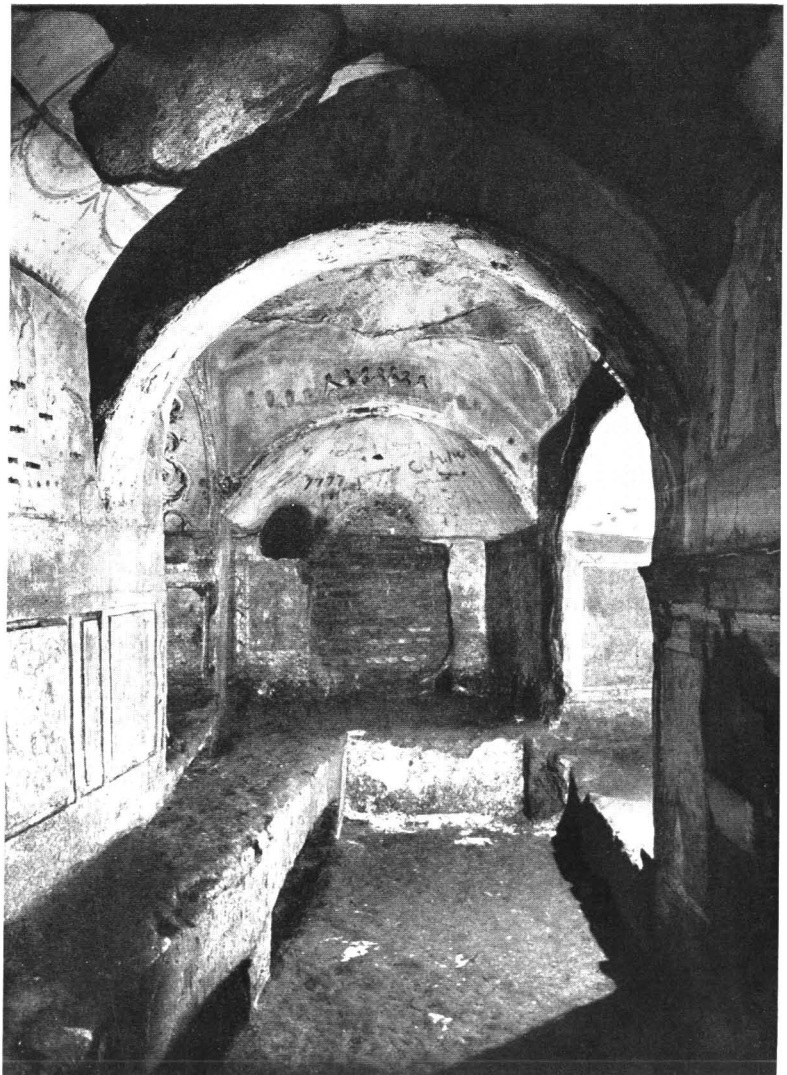

1. A Priscilla-katakomba «Capella Greca»-ja, amelyben már a II. sz.-ban mise folyt. A háttérben állt az oltár, amely fölött a művész a «kenyértörést» ábrázolta.

2. Eucharisztikus lakoma. A Capella Greca II. sz.-beli freskója.
Az asztalon kehely, kenyér, a tányéron hal.

3. Eucharisztikus lakoma. A római Szent Kallixtus katakomba freskója a III. sz.-ból.

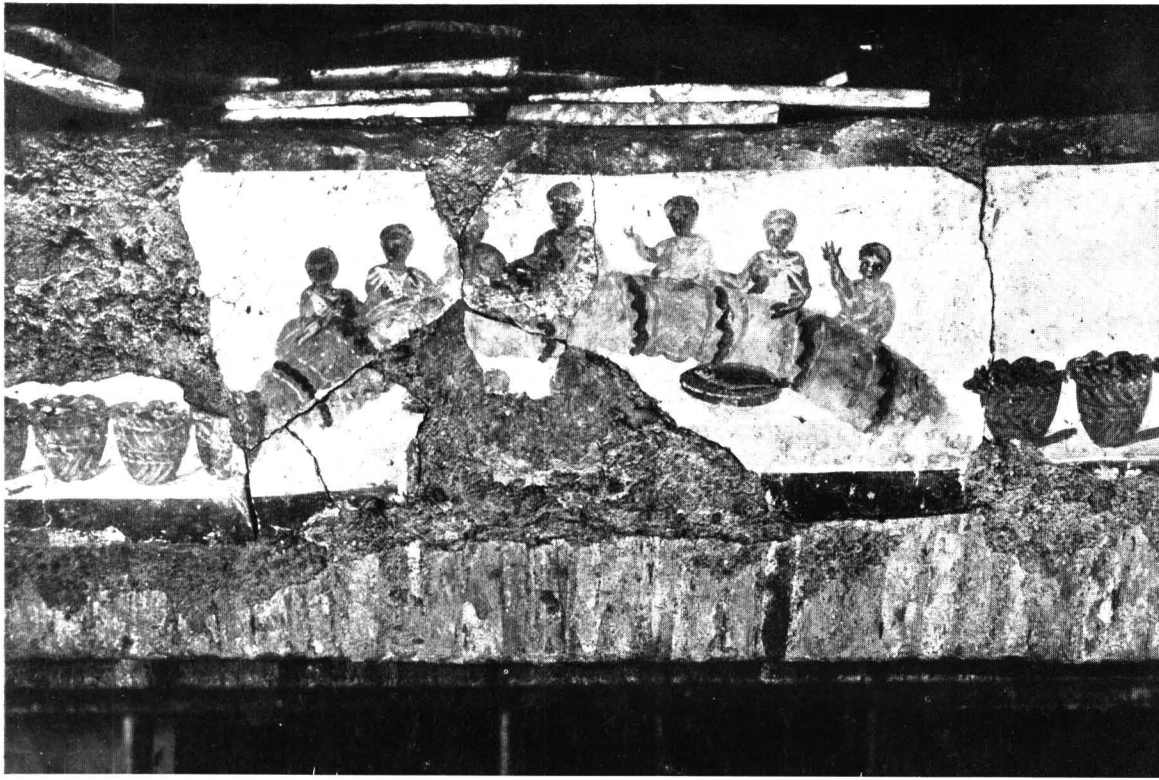

4. A «hetek» vacsorája. A római Szent Kallixtus-katakomba freskója a III. sz.-ból.

5. Római ókeresztény szarkofág részlete, melyen Krisztus a vizet borrá változtatja és Lázárt feltámasztja.

6. A lateráni múzeumban lévő Praetextatus katakombából származó ókeresztény szarkofág részlete, amelyen angyalok szüretelnek.

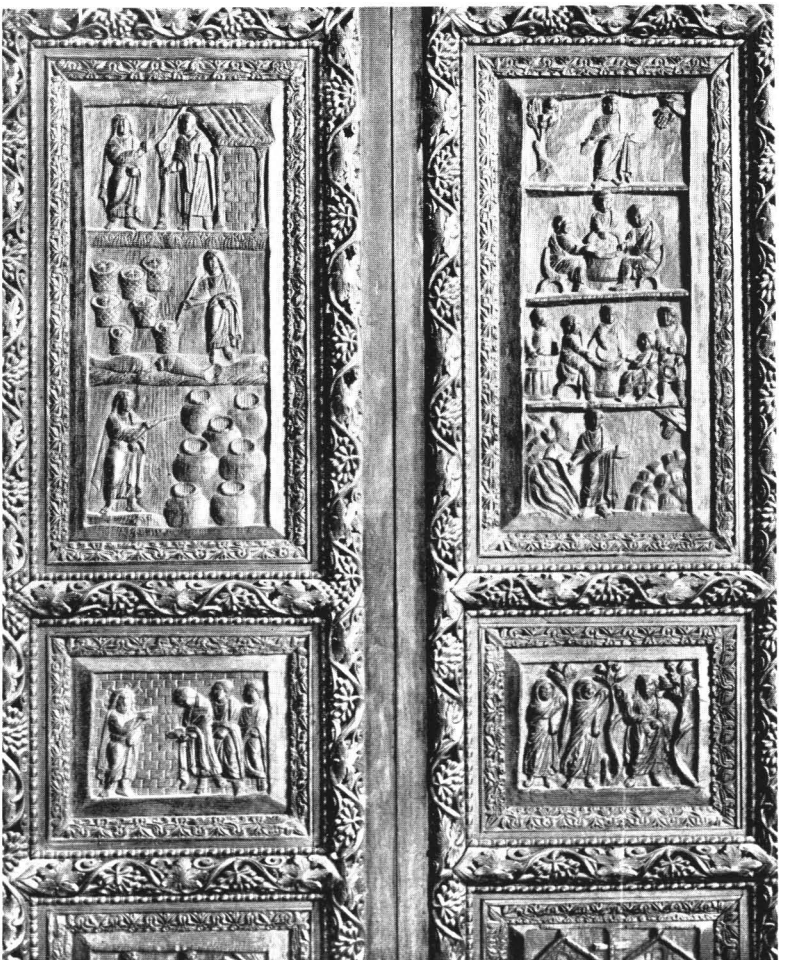

7. A római Santa Sabina ciprusfából faragott ajtaja (V. sz.), amelyen baloldalon fent a kenyérszaporítást és a víz borrá változtatását ábrázolta a művész. A jobboldali felülről számított második mezőben az emmauszi lakoma.

8. Bizánci relief a velencei S. Marco homlokzatán.
Madarak szökőkútból szomjukat enyhítik.

9. Részlet a muranói S. Donato bizanci mozaikpadlójáról. (XII. sz.) Madarak jelképes eucharisztikus étkezése.

10. Trónoló Eucharisztia. A velencei S. Marco-templom egy VII. sz.-ból való dombormüvén.

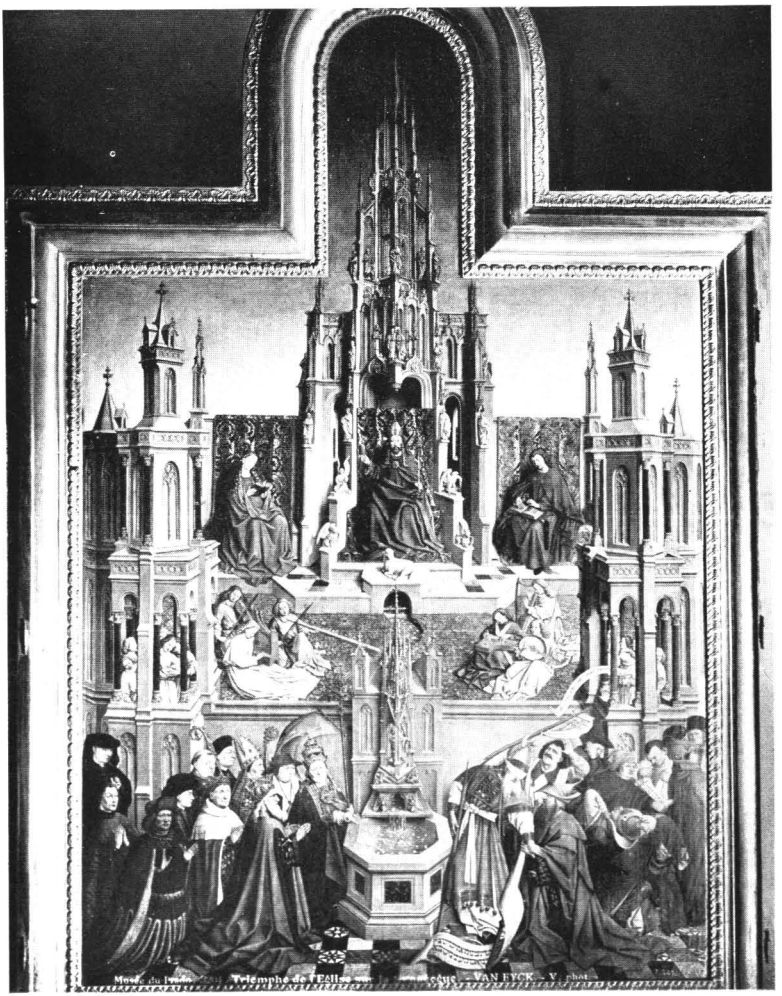

11. Van Eyck: A trónoló bárány. A szökőkútban, az élet vizében szent ostya úszik. (Madrid. Prado.)

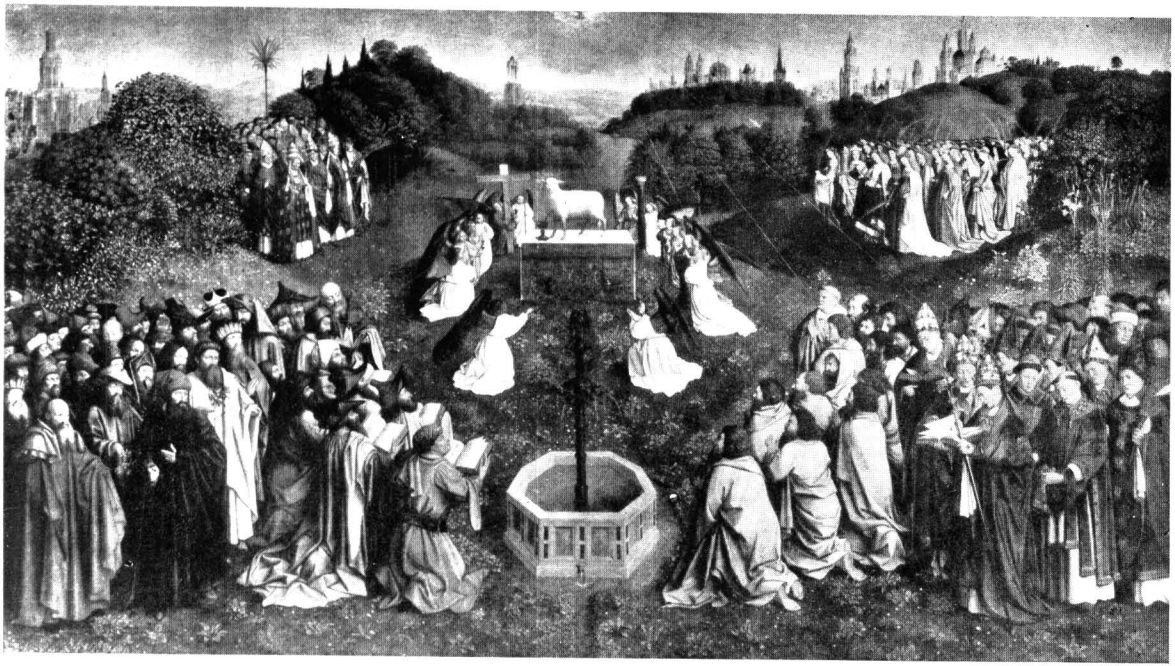

12. Van Eyck: A bárány imádása. (Genti oltár részlete.)

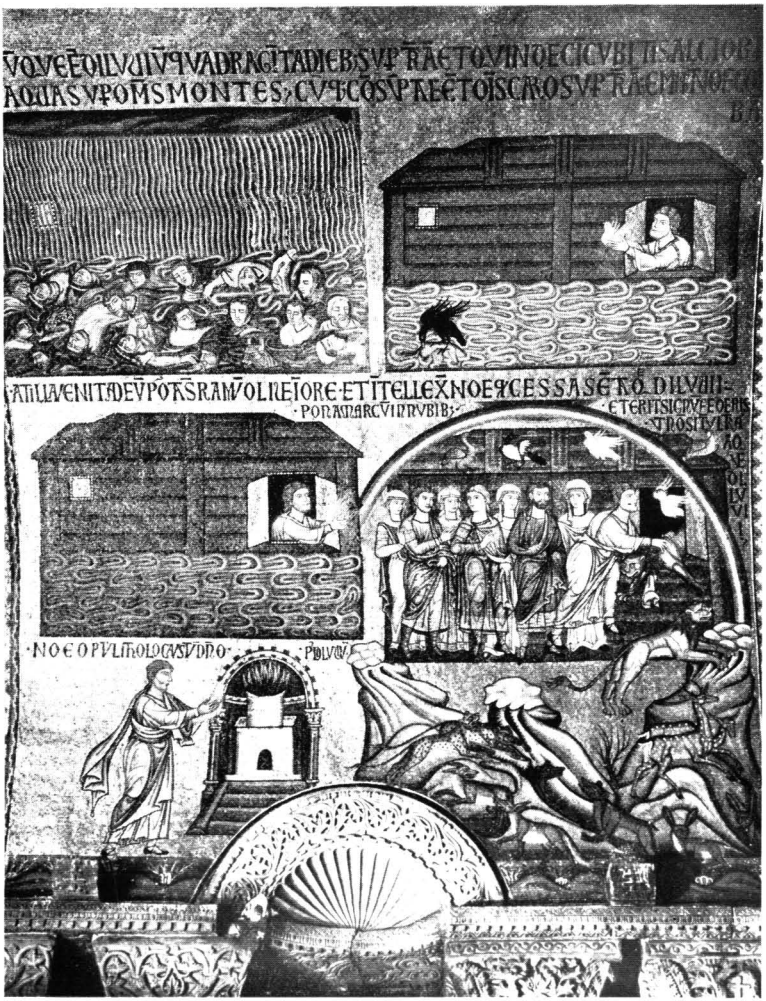

13. Mozaik a velencei S. Marco-templom előcsarnokában. (XIII. sz.) Balról lent Noe áldozata.

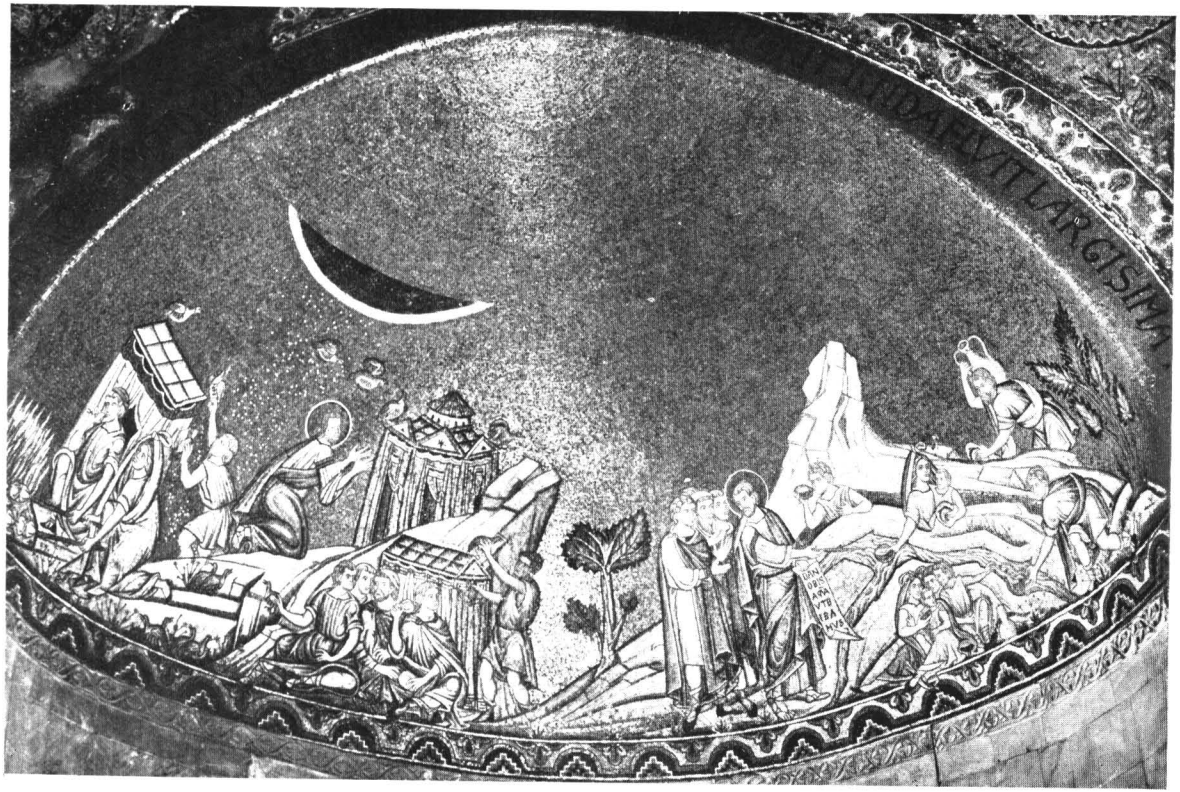

14. Mozaik a velencei S. Marco-templom előcsarnokában. (XIII. sz.) Mannahullás, vízfakasztás stb.

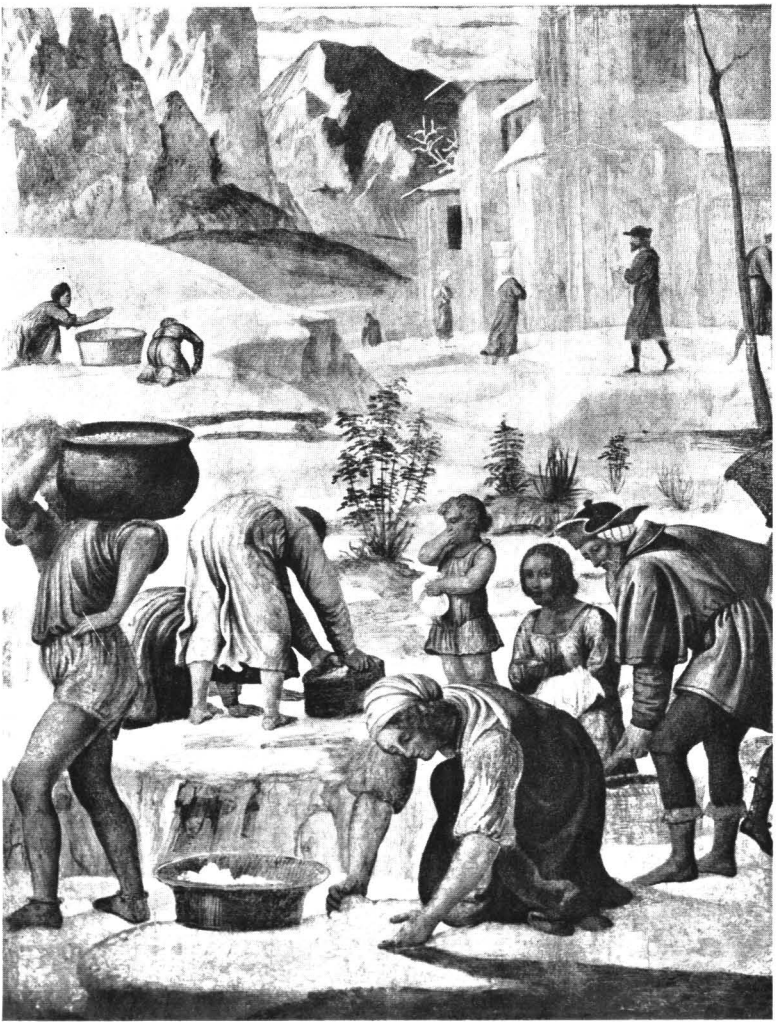

15. Luini, Bernardino :
Mannahullás. (Milano, Brera.)

16. Tintoretto, Jacopo: Mannahullás. (Velence. S. Giorgio Maggiore.)

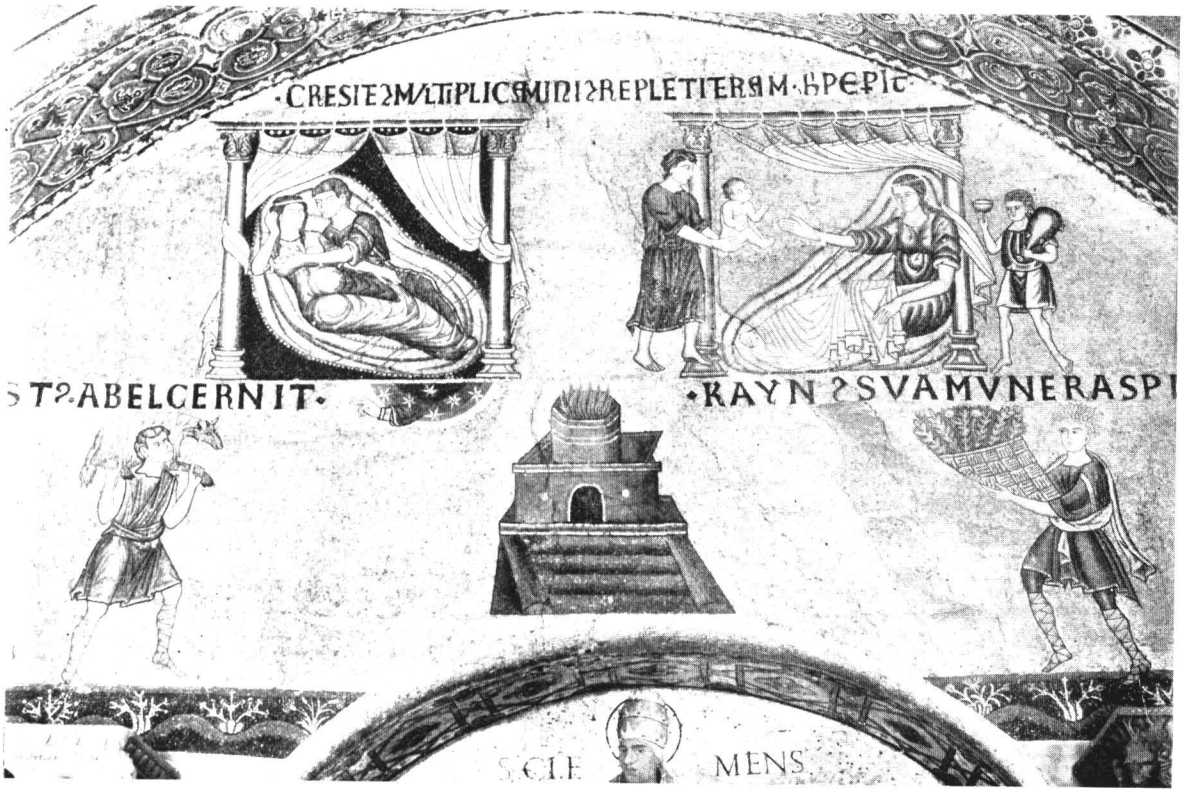

17. Mozaik a velencei S. Marco-templom előcsarnokában. (XIII. sz.) Lent Kain és Ábel áldozatot mutatnak be.

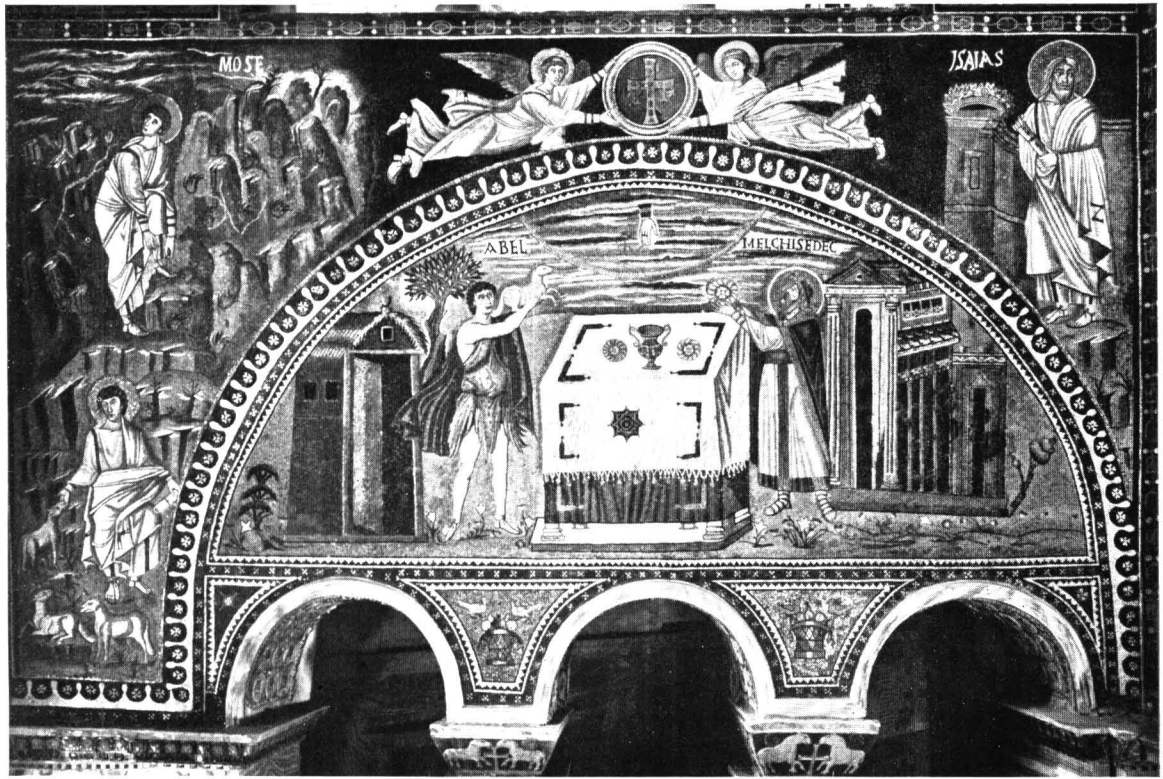

18. Mozaik a ravennai Basilica di S. Vitaleban. (VI. sz.) Ábel és Melchisedek áldozatot mutatnak be.

19. Mozaik a ravennai Basilica di San Vitaleban (VI. sz.). Ábrahám megvendégeli a három angyalt és feláldozza Izsákot.

20. Ghiberti: Izsák feláldozása.
(Firenze, Museo Nazionale.)

21. Tizian: Ábrahám áldozata.
(Velence. S. Maria della Salute.)

22. Sodoma: Izsák feláldozása.
(Pisa. Dom.)

23. Bronzino : Izsák feláldozása. (Firenze : Uffizi.)

24. Mozaik a római S. Maria Maggioreban. (V. sz.)
Ábrahám története a három angyallal.

25. Locatelli: Ábrahám a három angyallal.
(Budapest. Szent István Bazilika.)

26. Preti, M.: Ábrahám az angyalokkal.
(Esztergom. Keresztény Múzeum.)

27. Bouts, Dirk : Melchisedek áldozata. (München. Pinakothek.)

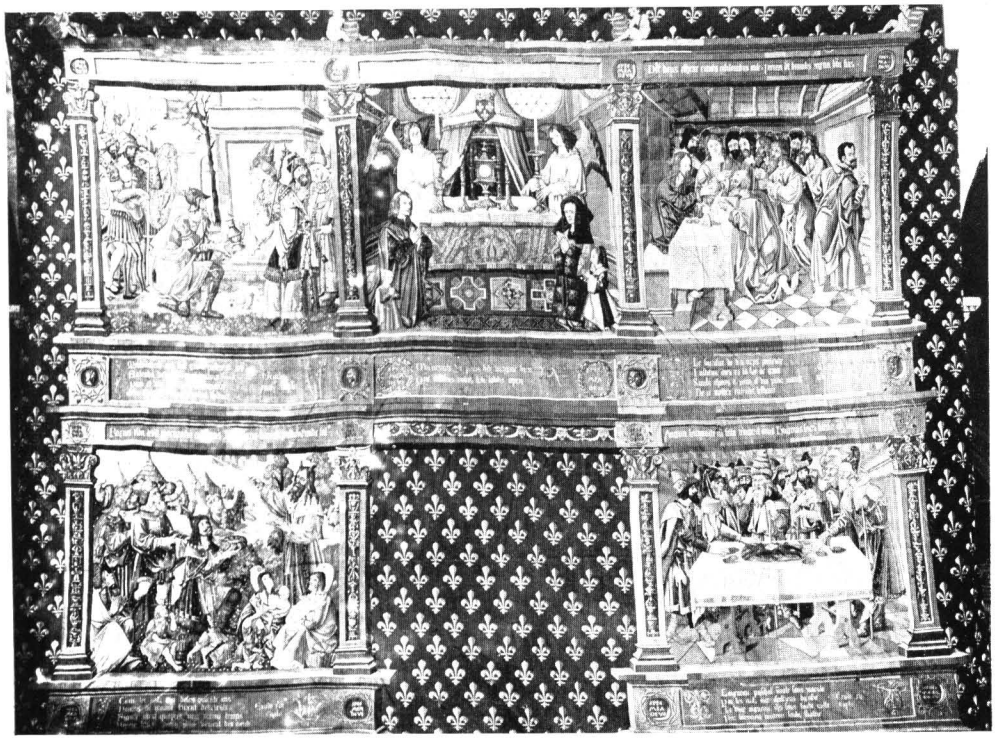

28. Francia reneszánsz falkárpit, eucharisztikus vonatkozású jelenetekkel. 1. Melchisedek áldozata. 2. Az Oltáriszentség imádása. 3. Az Utolsó vacsora. 4. Manna-eső. 5. Zsidók húsvéti vacsorája.

29. Giotto: Kánai menyegző. (Padova, Madonna dell' Arena.)

30. Tintoretto, Jacopo: Kánai menyegző. (Velence. Chiesa della Salute.)

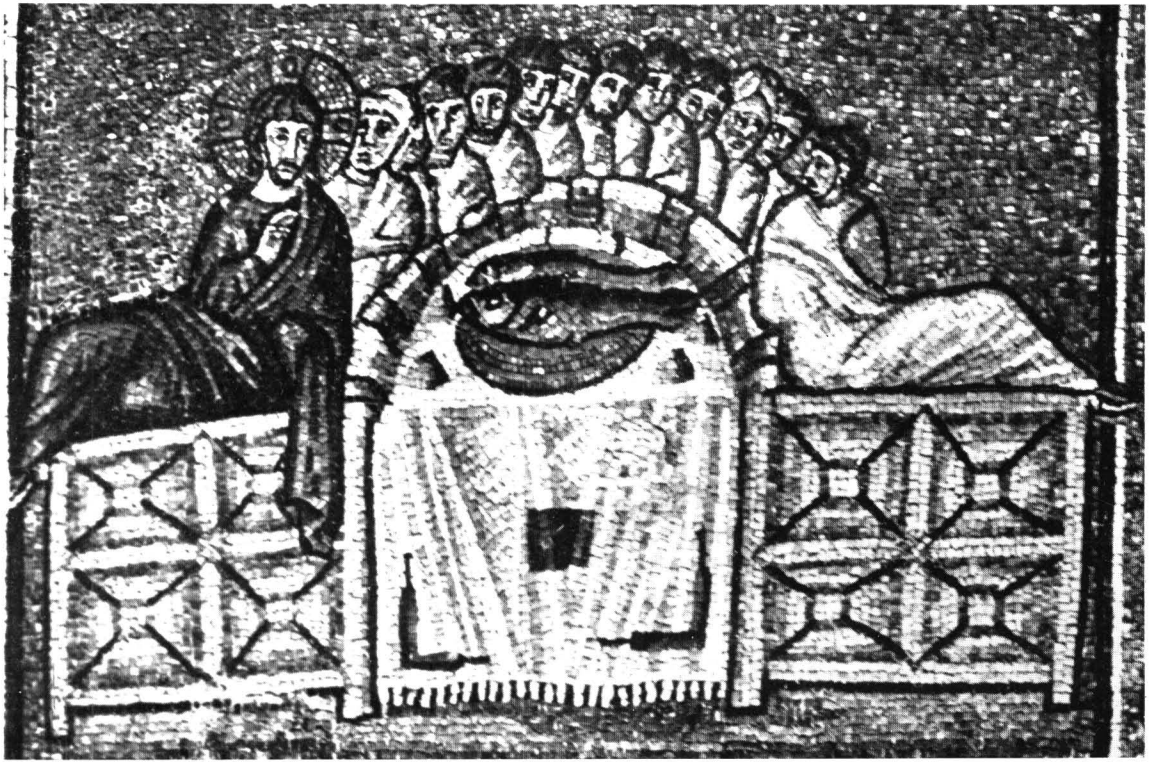

31. Mozaik-részlet (Utolsó vacsora) a ravennai S. Apollinare Nuovo-ból. (VI. század.)

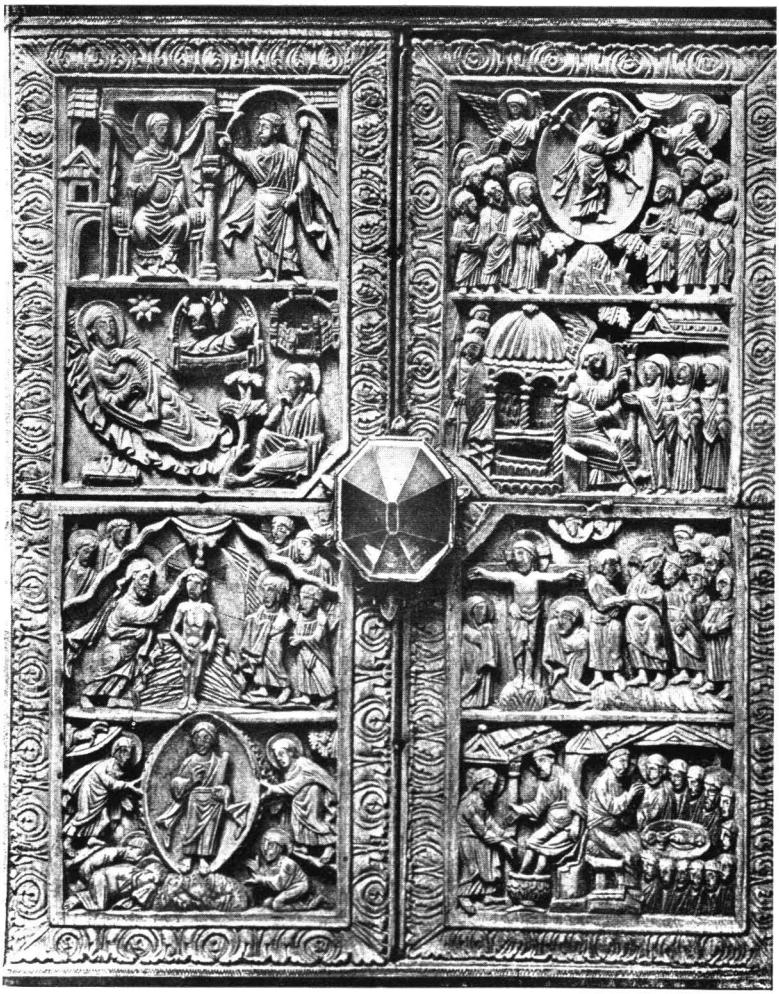

32. Elefántcsont tábla (XI. század).
(Zágráb, Székesegyház múzeum.)
Lent jobbról az Utolsó vacsora.

33. Mozaik a velencei S. Marco templomból. Utolsó vacsora. (XIII. század.)

34. Románkori dombormű a bellenavesi templom nyugati kapujának timpanonjában. (Utolsó vacsora.)

35. Dombormű a naumburgi dóm nyugati kapujáról. 1245-ből.

36. Az Utolsó vacsora két alakja. Jézus és az alvó Szent János. Fafaragás. XIV. század eleje. (Berlin. Deutsches Museum.)

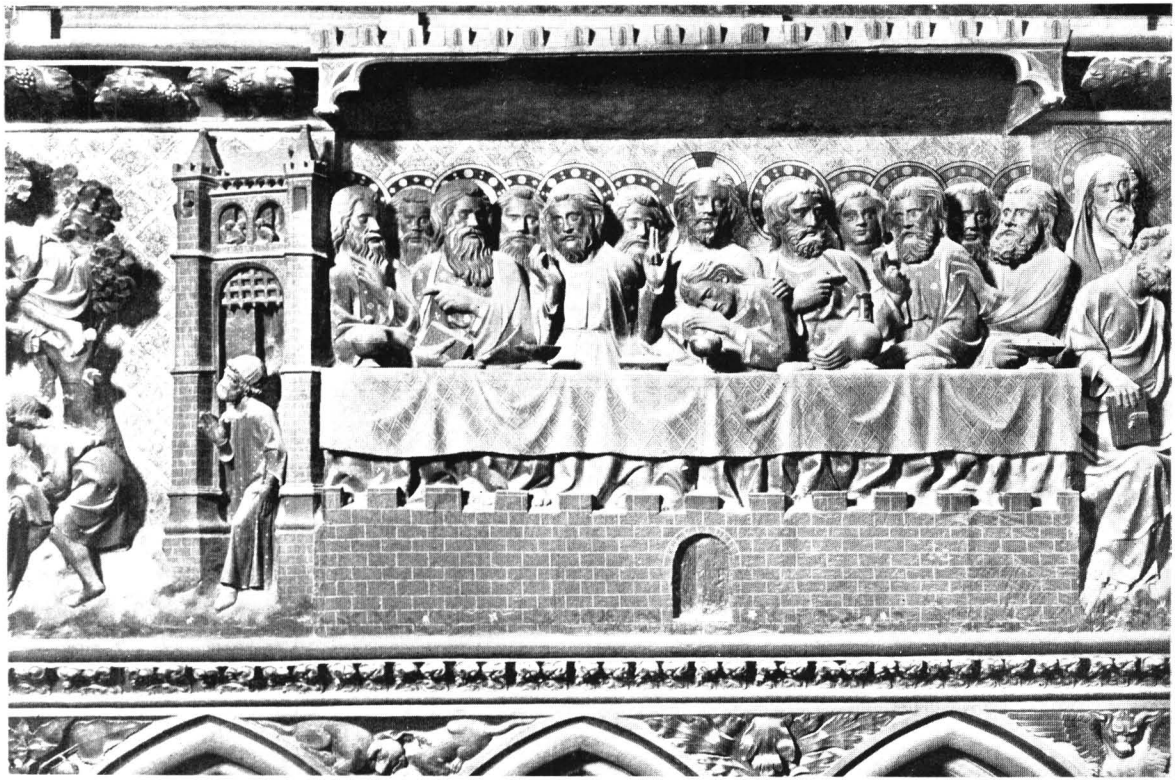

37. Ravy et Bouteillier: Utolsó vacsora. Dombormű. (XV. sz.) (Paris: Notre-Dame.)

38. Az esztergomi múzeum XV. századból származó Biblia-pauperumának egyik lapja eucharisztikus vonatkozású jelenetekkel.

39. Osztrák festő: Utolsó vacsora. XV. század.
(Budapest. Szépművészeti Múzeum.)

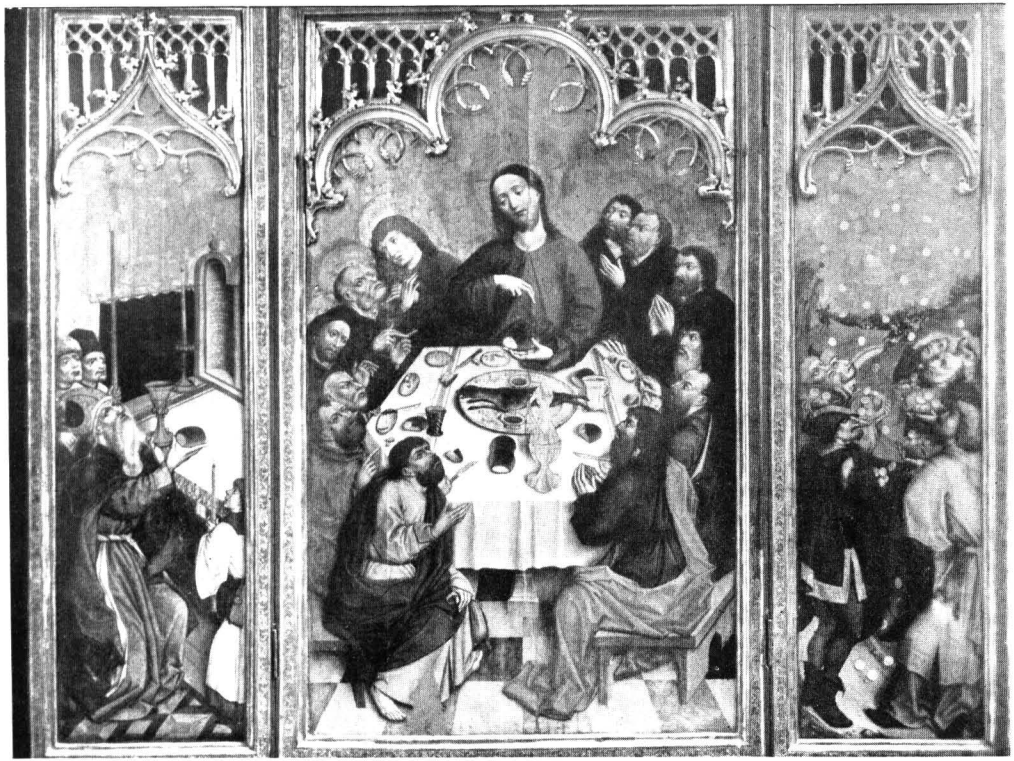

40. A kassai dóm Utolsó vacsora oltára. (XV. század) melynek középső részén ismeretlen magyar művész az Utolsó vacsorát, balról Melchizedek áldozatát, jobbról a Mannaesőt ábrázolta. Az «égi kenyér» ostyaszerű és keresztjeles.

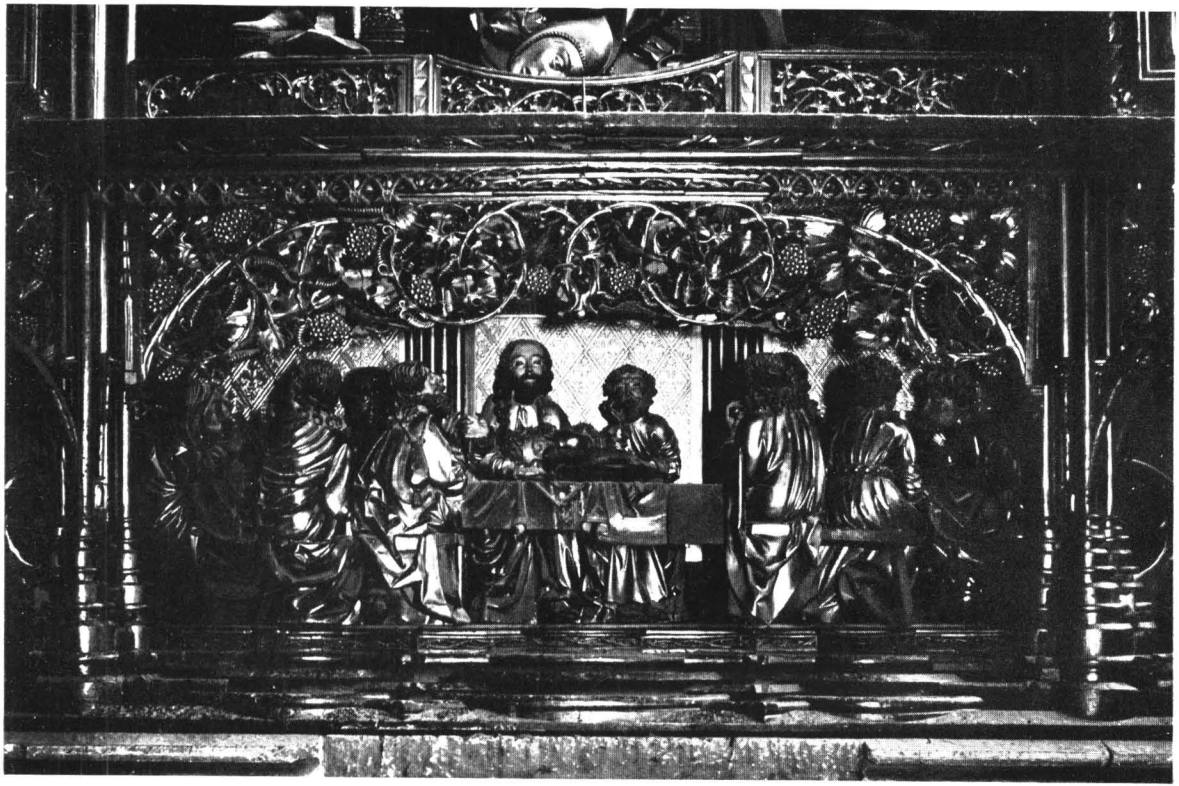

41. Pál mester: Utolsó vacsora a lőcsei Szent Jakab-templom főoltárán. (1508.)

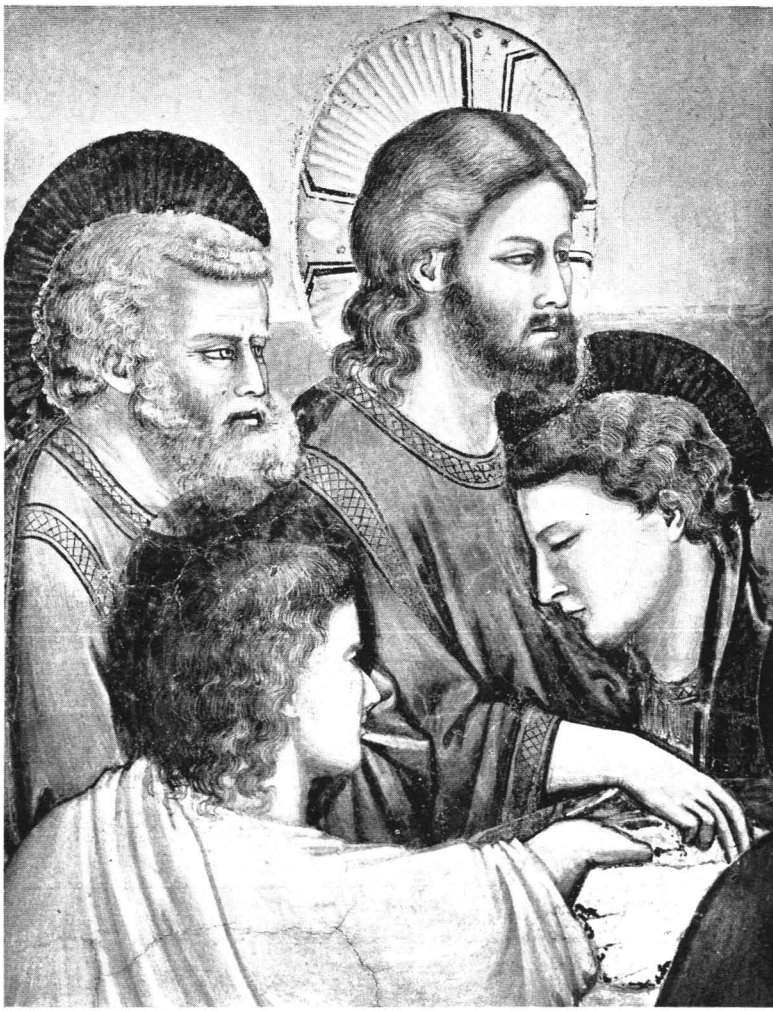

42. Giotto:
Részlet az Utolsó vacsoráról.
(Padova.)

43. Lorenzetti, Pietro: Utolsó vacsora. (Assisi, S. Francesco.)

44. Raffael, Pierin del Vaga és G. Romano: Utolsó vacsora. (Róma. Vatikán.)

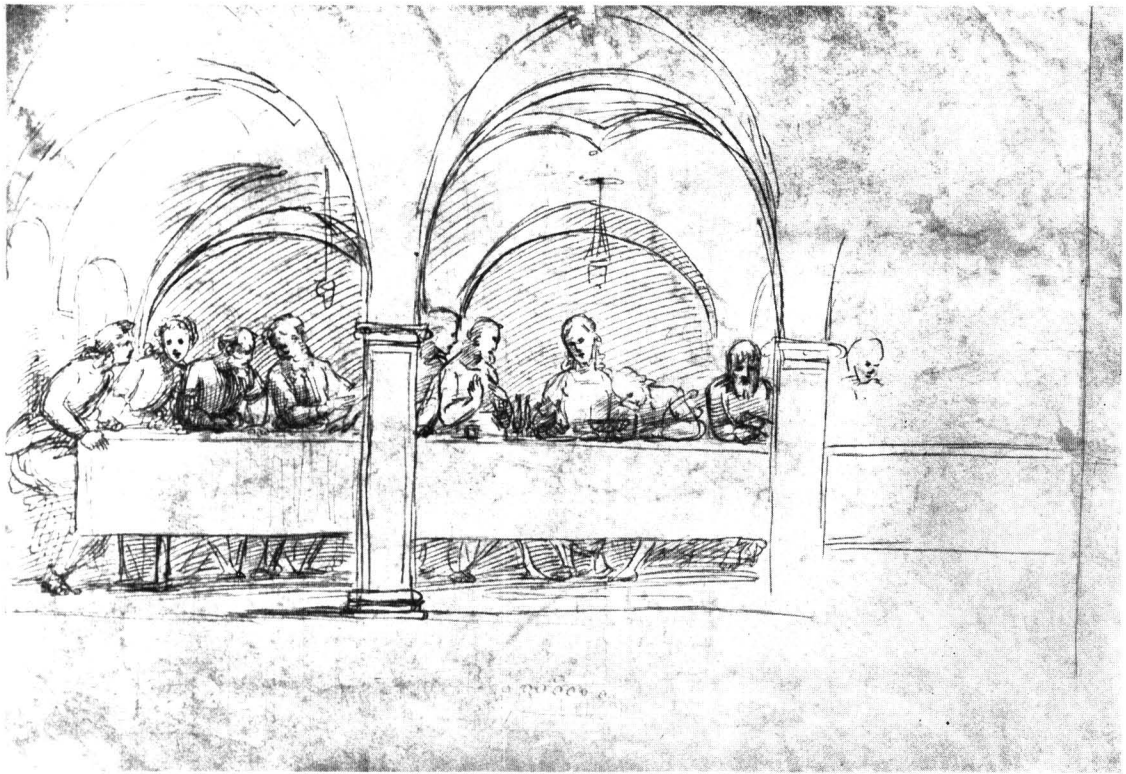

45. Raffael: Vázlat egy Utolsó vacsorához. (Wien.)

46. Dürer Albert: Utolsó vacsora.
(A nagy Passio sorozatból.)

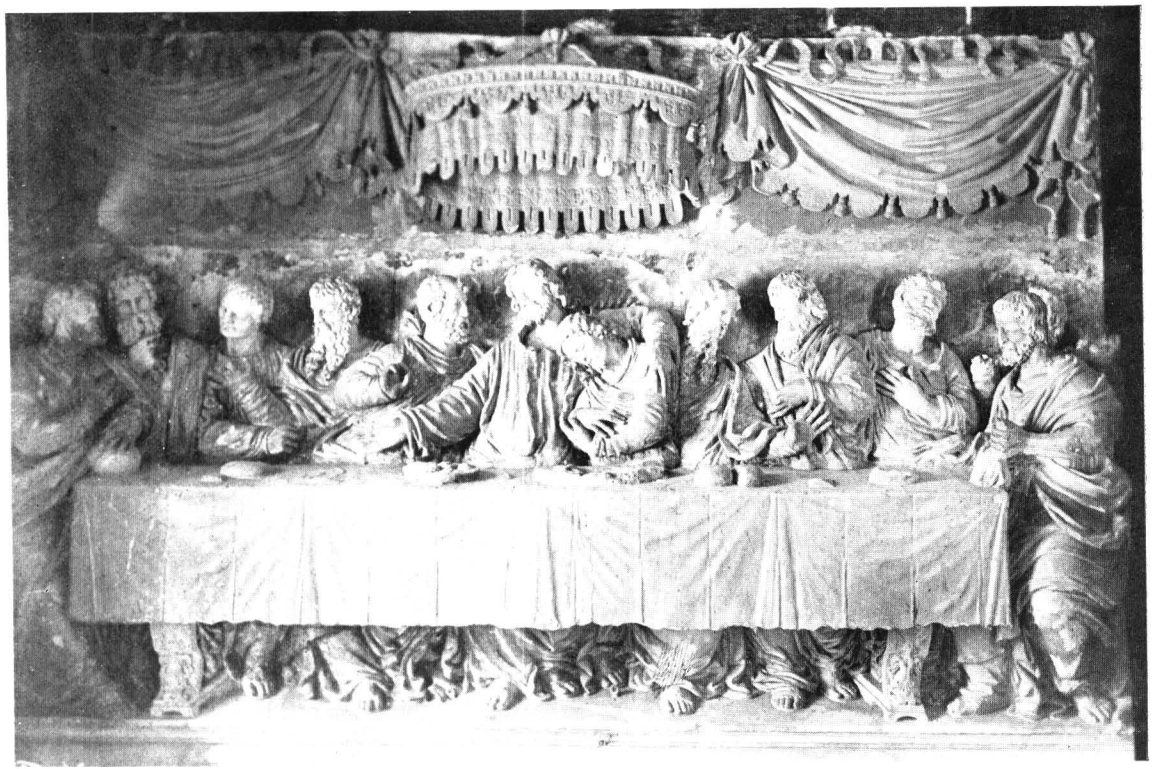

47. Drouin, Florent: Utolsó vacsora. XVI. sz. (Nancy.)

48. Utolsó vacsora. Francia zománcfestés.
1550 körül. (Paris, Musée Cluny.)

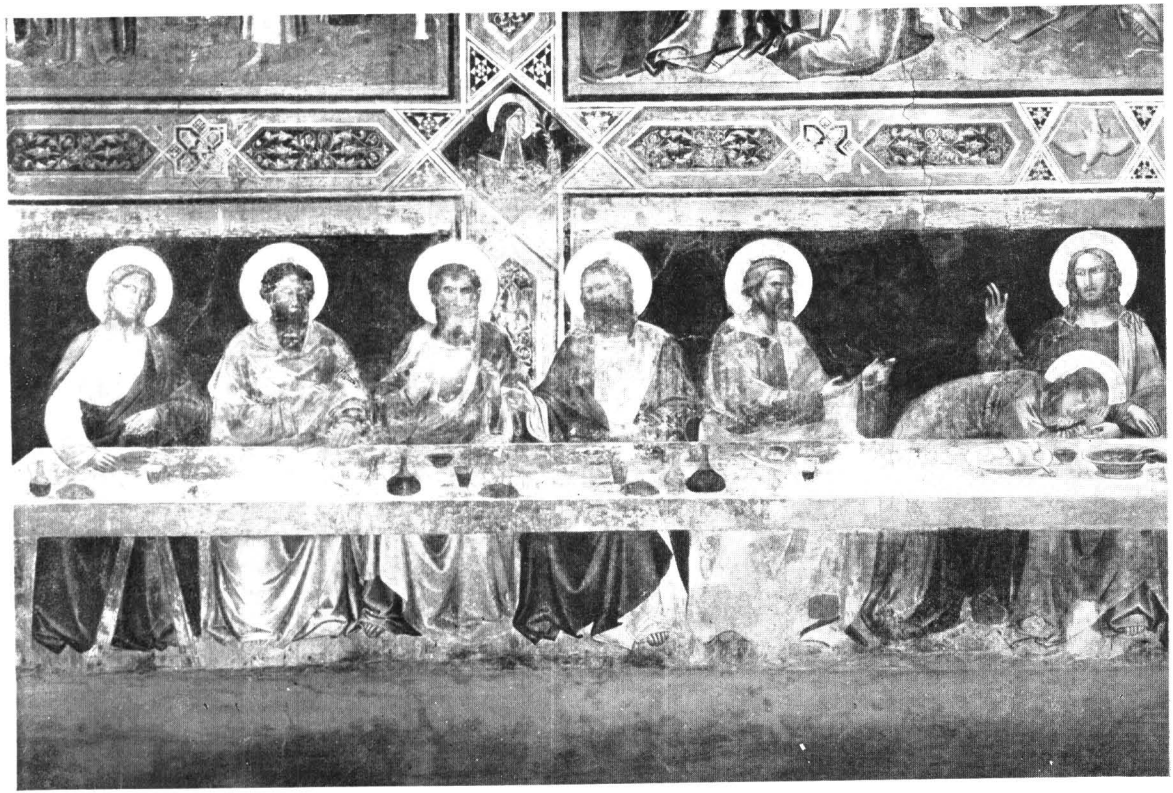

49. Gaddi, Taddeo: Utolsó vacsora. (Részletkép.) (Firenze, S. Croce.)

50. Gaddi Taddeo: Utolsó vacsora. (Részletkép.) (Firenze. S. Croce.)

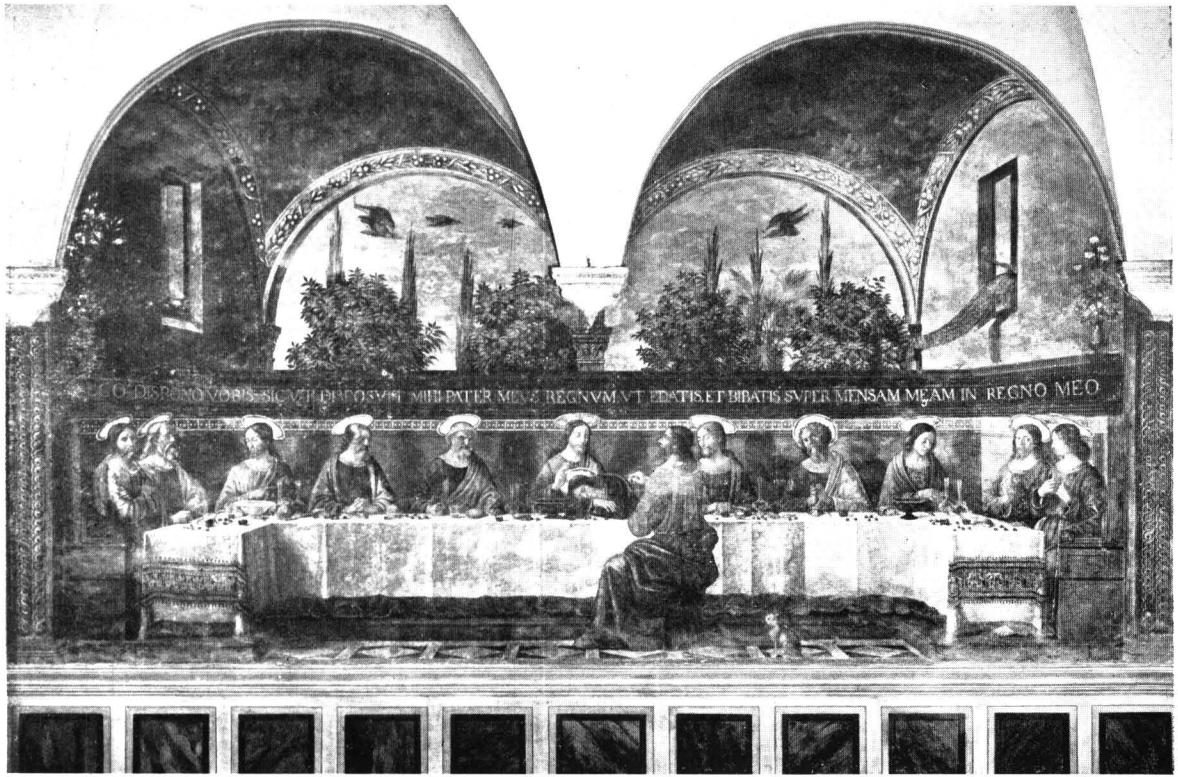

51. Ghirlandaio, Domenico: Utolsó vacsora. (Firenze, S. Marco. Refektórium.)

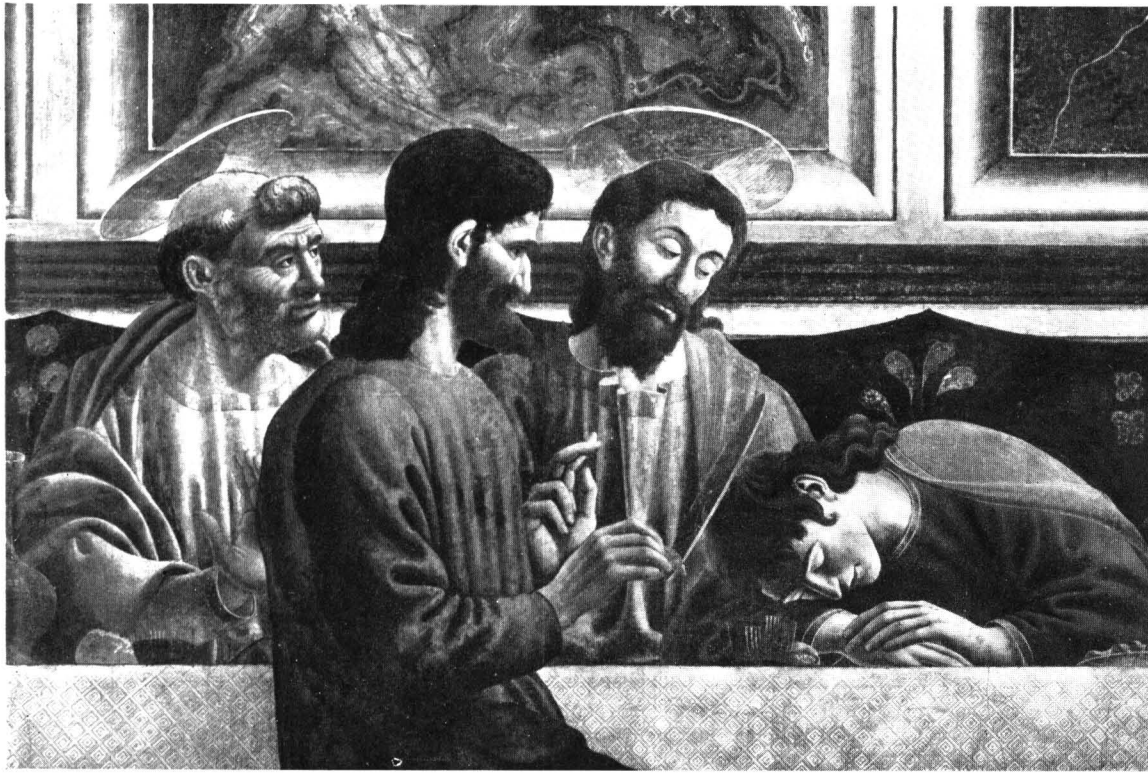

52. Castagno, Andrea del: Részlet a S. Apolloniabeli Utolsó vacsoráról. Refektoriumi kép. (Firenze.)

53. Leonardo da Vinci: Utolsó vacsora. (Milano. S. Maria delle Grazie. Refektorium.)

54. Leonardo da Vinci: A Megváltó.
Tanulmány az Utolsó vacsorához.
(Milano, Brera.)

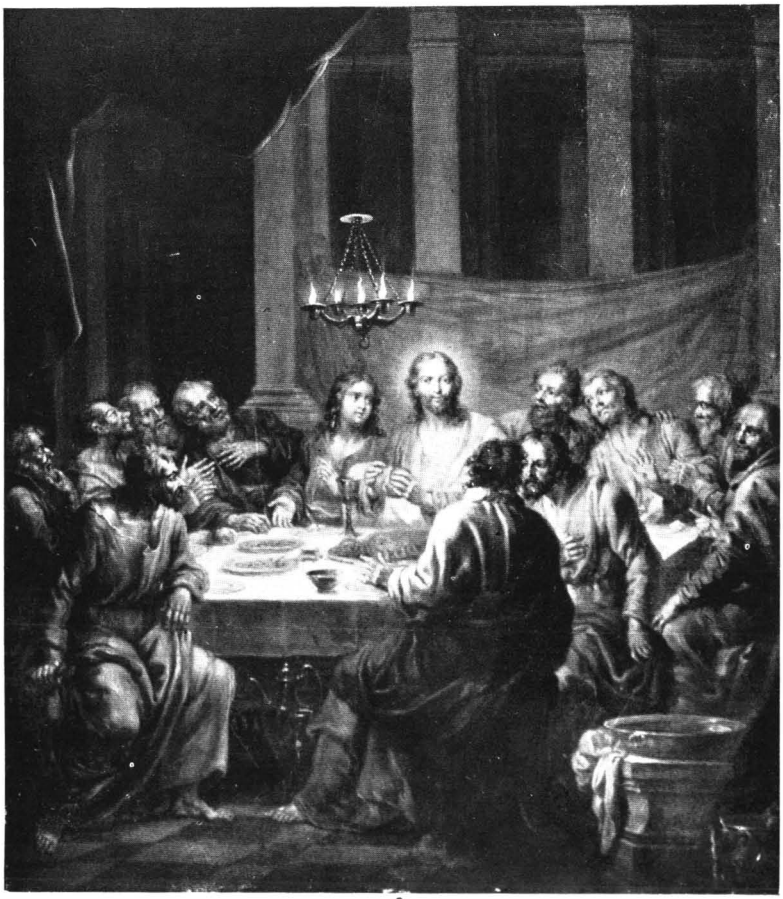

55. Janeck Fr.:
Utolsó vacsora.
(Esztergom. Keresztény Múzeum.)

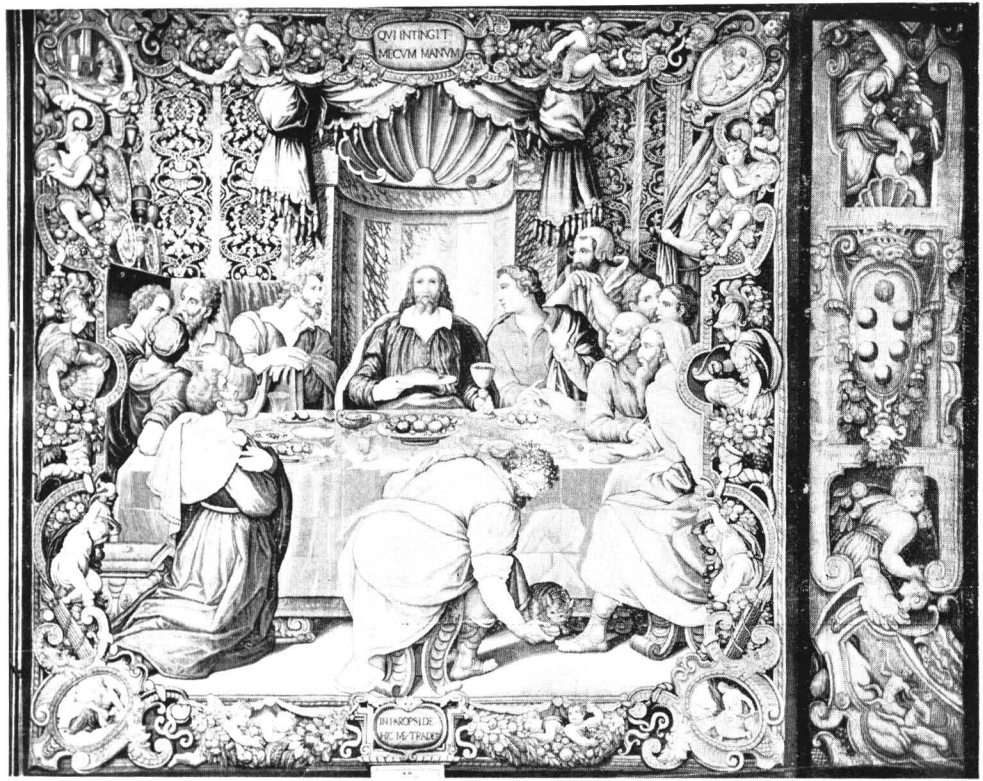

56. Allori, A. kartonja után készült gobelin: Utolsó vacsora. (Firenze, Uffizi.)

57. Tintoretto, Jacopo: Utolsó vacsora. (Venezia, S. Trovaso.)

58. Bellini Giovanni ? : Emmauszi vacsora. (Venezia. S. Salvatore.)

59. Veronese, P.: Az emmauszi vacsora. (Páris. Louvre.)

60. Orrente Pedro: Krisztus Emmauszban. (Bpest. Szépművészeti Múzeum.)

61. Rembrandt : Az emmauszi vacsora. (Paris. Louvre.)

62. Aranyozott ezüst patena. A két szín alatt való áldozás jelenetével. VI—VII. század. (Washington.)

63. Giovanni et Pietro da Rimini : Jézus az apostolokat áldoztatja. (Ravenna. Chiesa di S. Maria in Porto fuori.)

64. Quirizio da Murano:
A Megváltó egy apácát áldoztat.
(Venezia: Akademia.)

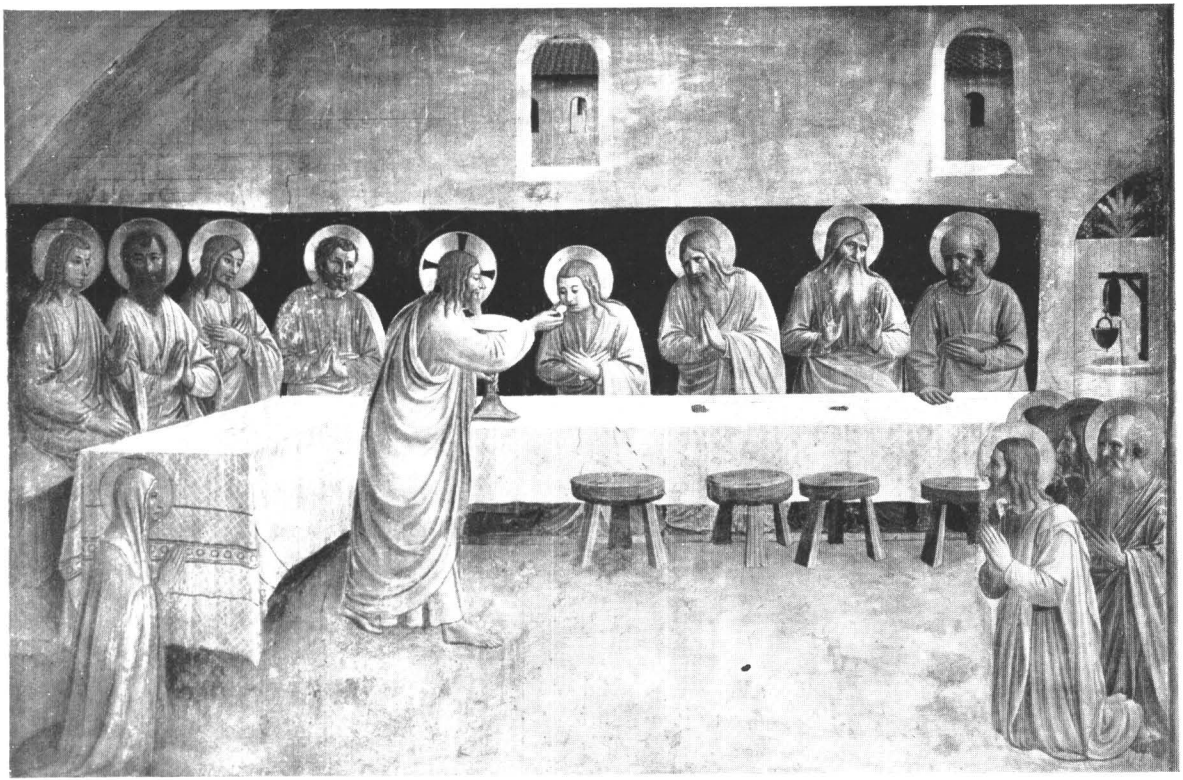

65. Beato Angelico: Az apostolok szentáldozása. (Firenze. S. Marco.)

66. Tintoretto, Jacopo: Jézus megáldoztatja az apostolokat.

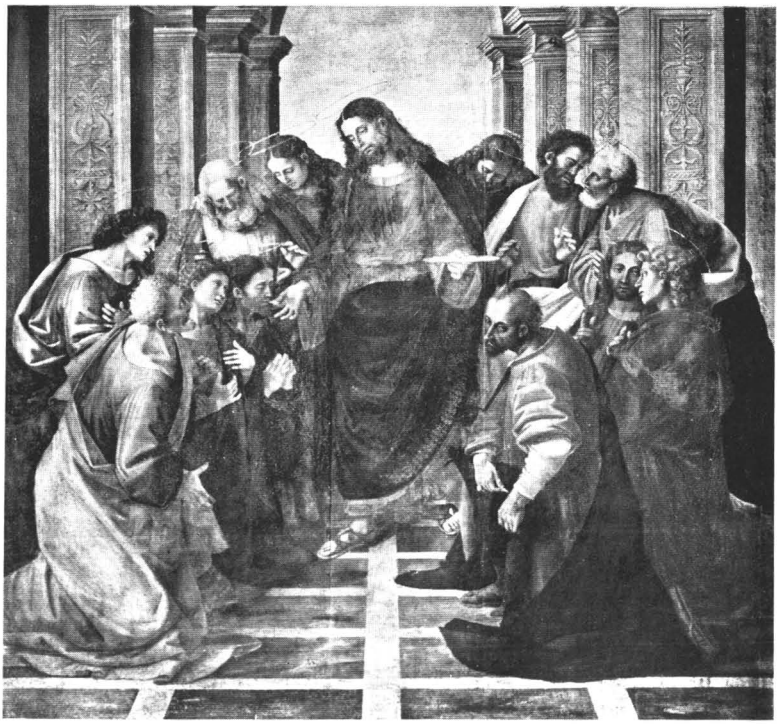

67. Signorelli, Luca: Jézus megáldoztatja az apostolokat. (Cortona. Székesegyház.)

68. Justus Van Gent: Jézus megáldoztatja az apostolokat. (Urbino, Palazzo Ducale.)

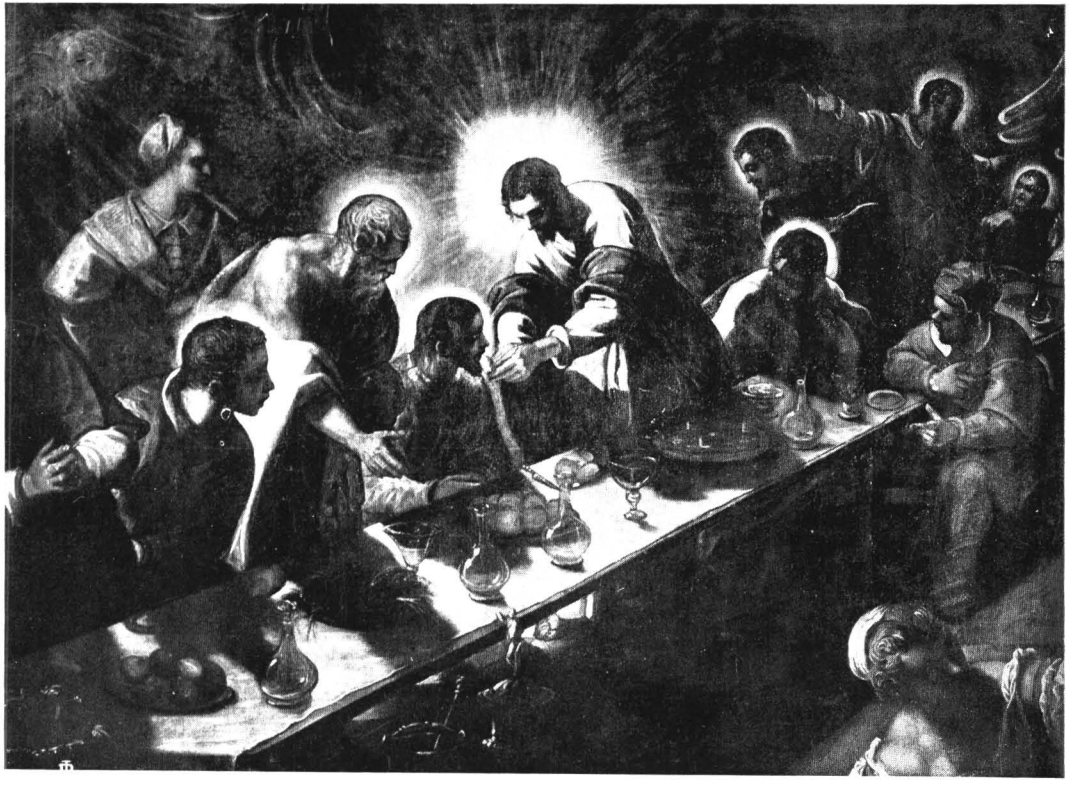

69. Tintoretto, Jacopo: Jézus megáldoztatja az apostolokat. (Részlet.)
(Venezia. Chiesa. S. Giorgio Maggiore.)

70. Ribera: Az apostolok áldozása. (Napoli. S. Martino.)

71. Murillo: A gyermek Jézus kenyeret osztogat.
(Budapest. Szépművészeti Múzeum.)

72. De Oderisio, R.: A Szentáldozás.
(Napoli. Chiesa dell'Incoronata.)

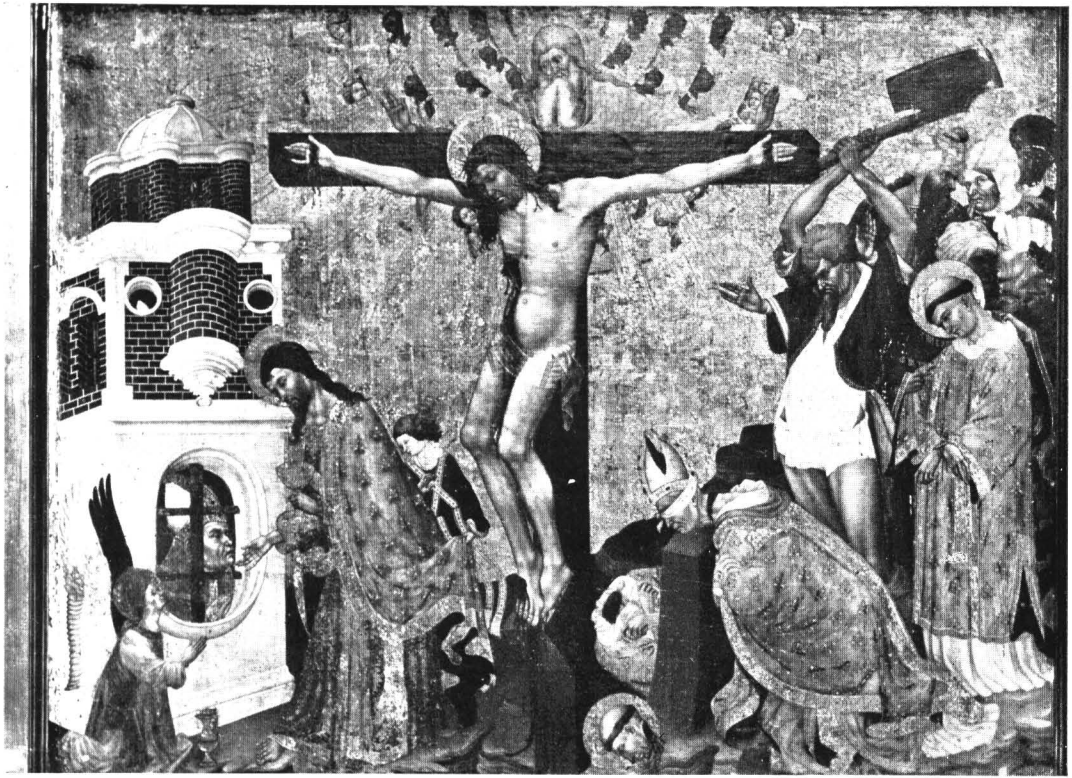

73. Malouel Jean ? : Szent Dénes utolsó áldozása (1400). (Páris. Louvre.)

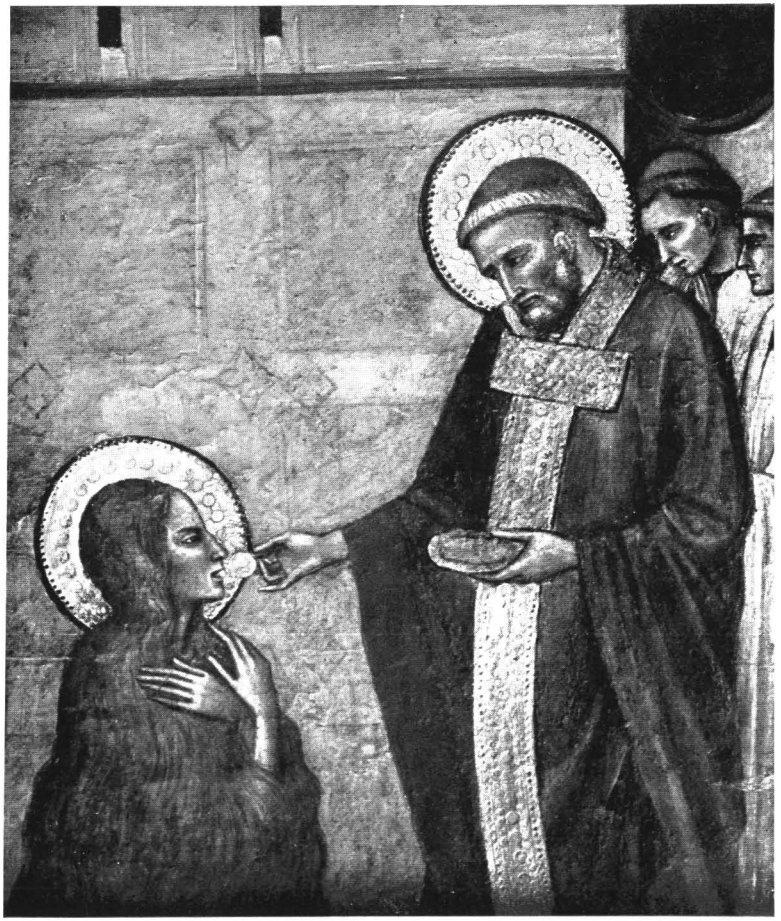

74. Toscanai festő. Egyiptomi Máriát Szent Zozimus megáldoztatja. (Budapest. Szépművészeti Múzeum.) (XIV. sz.)

75. Ismeretelen magyar festő: Mária Magdolna utolsó áldozása. (XVI. sz. eleje.) (Esztergom. Keresztény Múzeum.)

76. Domenichino: Szent Jeromos utolsó áldozása. (Róma. Vatikán.)

77. Cano Alonzo : Szent János megáldoztatja a Boldogságos Szűzet.

78. Tiepolo, Giovanni Battista: Szent Lucia áldozása.

79. Maulbertsch, A.: Borromeai Szent Károly pestises betegeket áldoztat. (Esztergom, Keresztény Múzeum.)

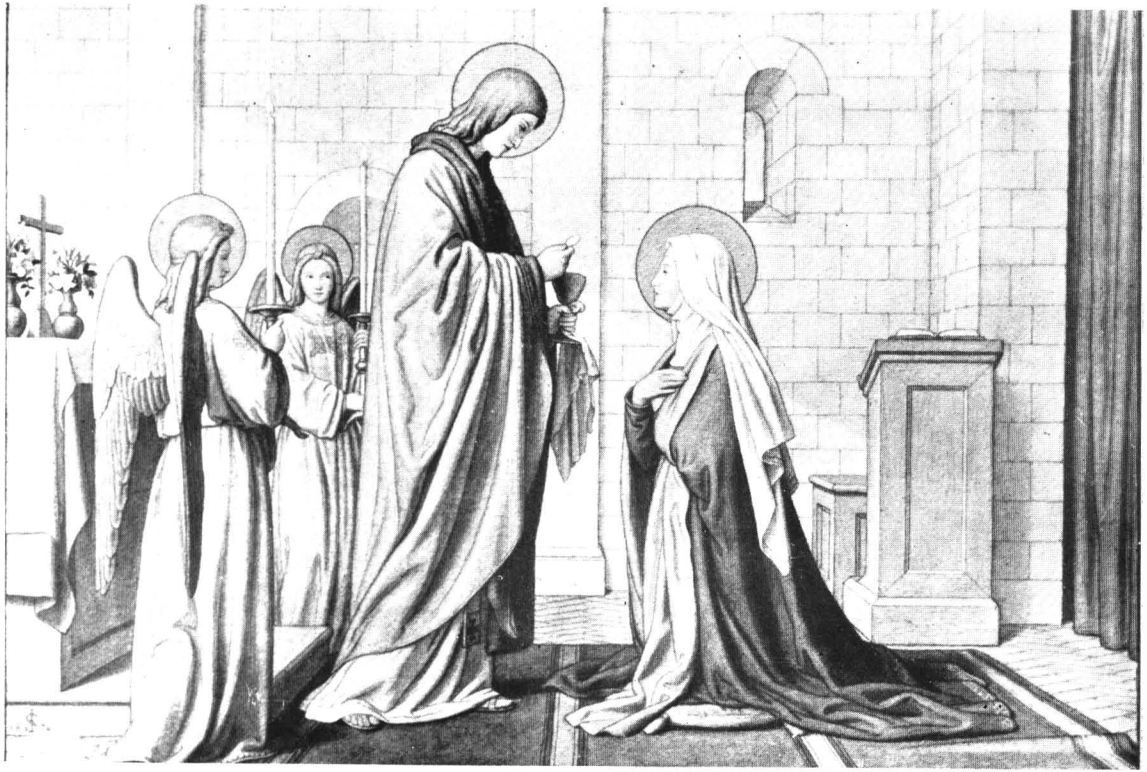

80. Settegast József: Szent János megáldoztatja a Boldogságos Szűzet. (Esztergom. Keresztény Múzeum.)

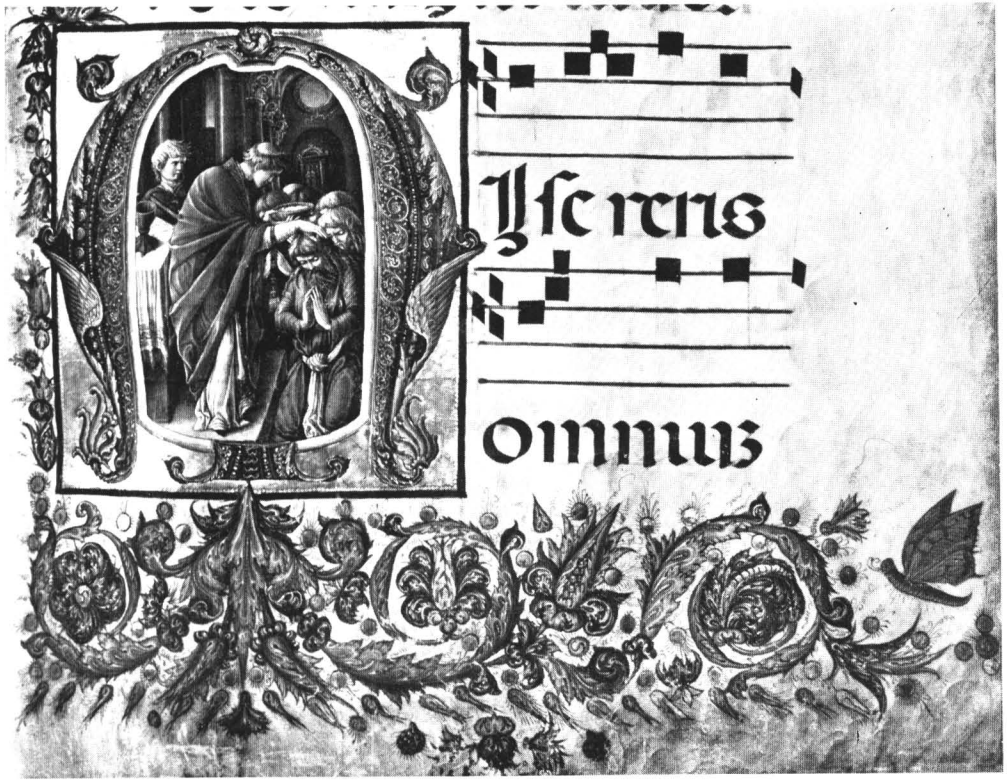

81. Liberale da Verona: A Szentáldozás. Miniatura. (Siena, Székesegyház.)

82. XVI. századi francia falkárpit. A bűnnel áldozó. (Paris. Louvre.)

83. Mozaik a velencei S. Marco-templomból.
XIII. sz. Máté misége (jobbról lent).

84. Szent Kelemen miséje. XI. sz.-ból való fresko a római S. Clementében.

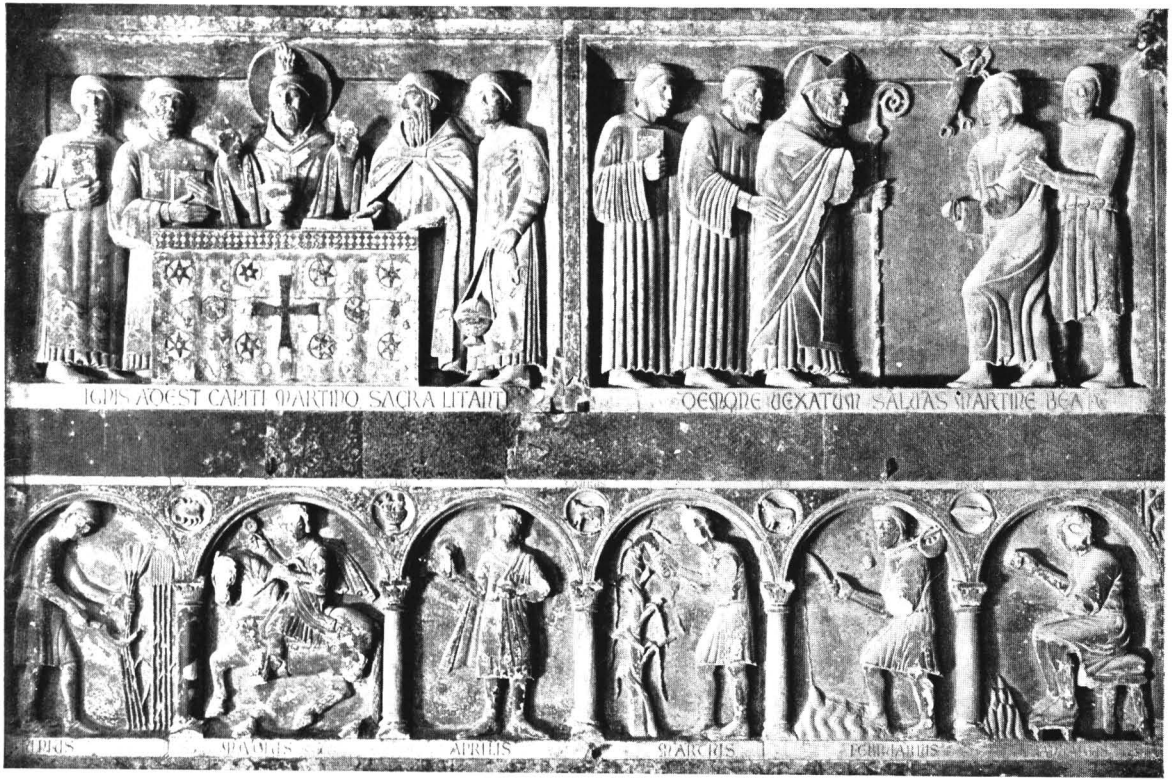

85. Szent Márton miséje (fent balról). (Dombormű. XIII. sz. Lucca, Székesegyház.)

86. Simone Martini: Szent Márton miséje. (Assisi. S. Francesco.)

87. Maitre de St. Gilles : S. Gilles miséje. (London, National Gallery.)

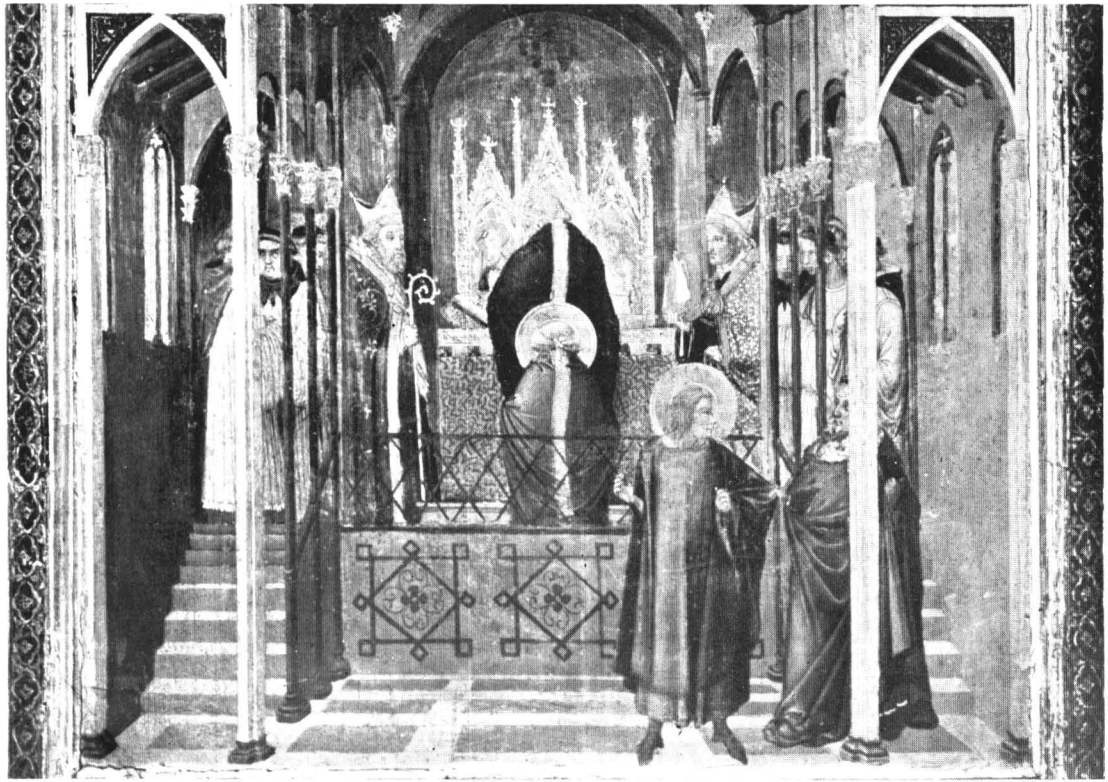

88. Lorenzetti, Ambrogio : Szent Miklós részt vesz egy szentmisén. (Firenze. Galleria antica e moderna.)

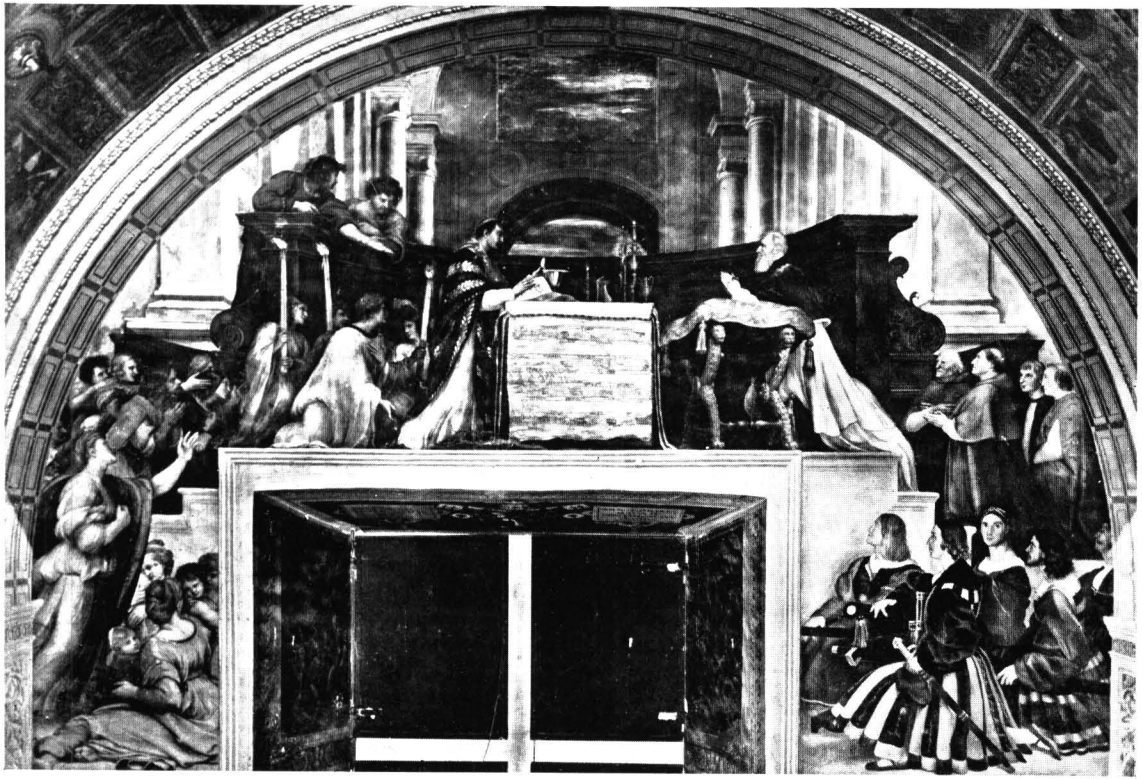

89. Raffael: Bolzenai mise. (Róma. Vatikán.)

90. Sacchi, Andrea : Szent Gergely csodája. (Róma. Vatikán.)

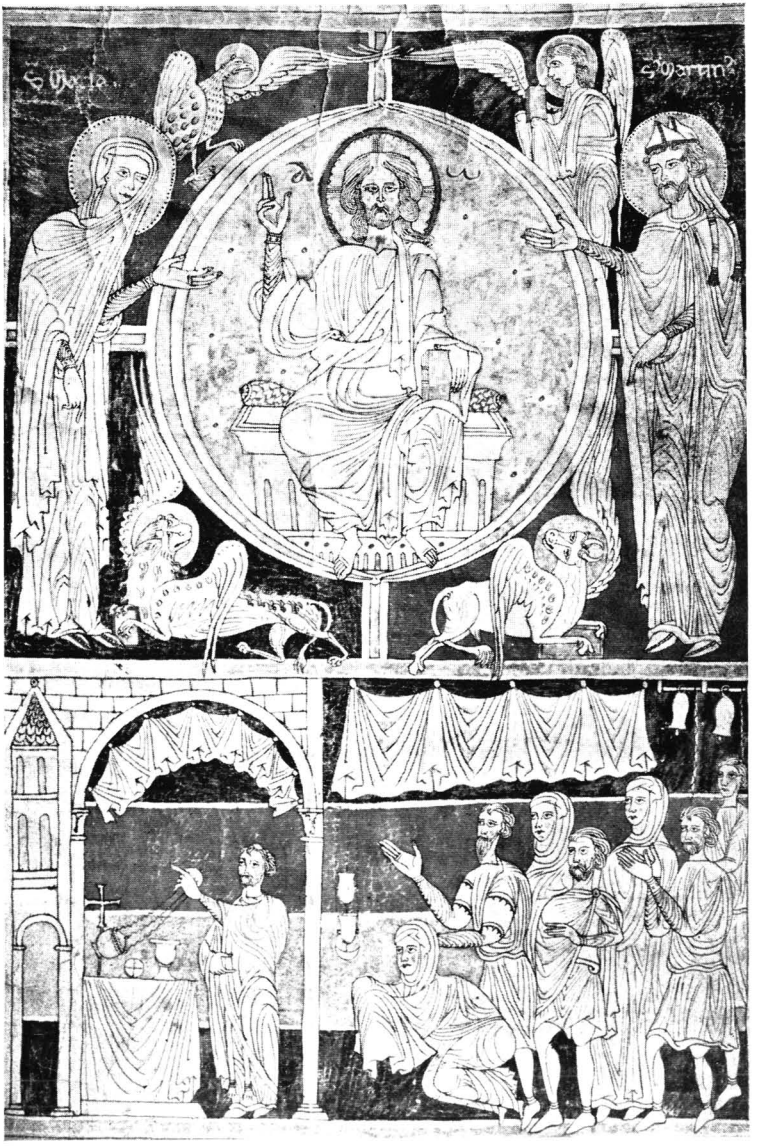

91. Miniatura a XII. sz. végéről. Alsó részén:
Oltár tömjénezés az Offertoriumhoz. (Páris. Bibl. Ecole des Beaux Arts.)

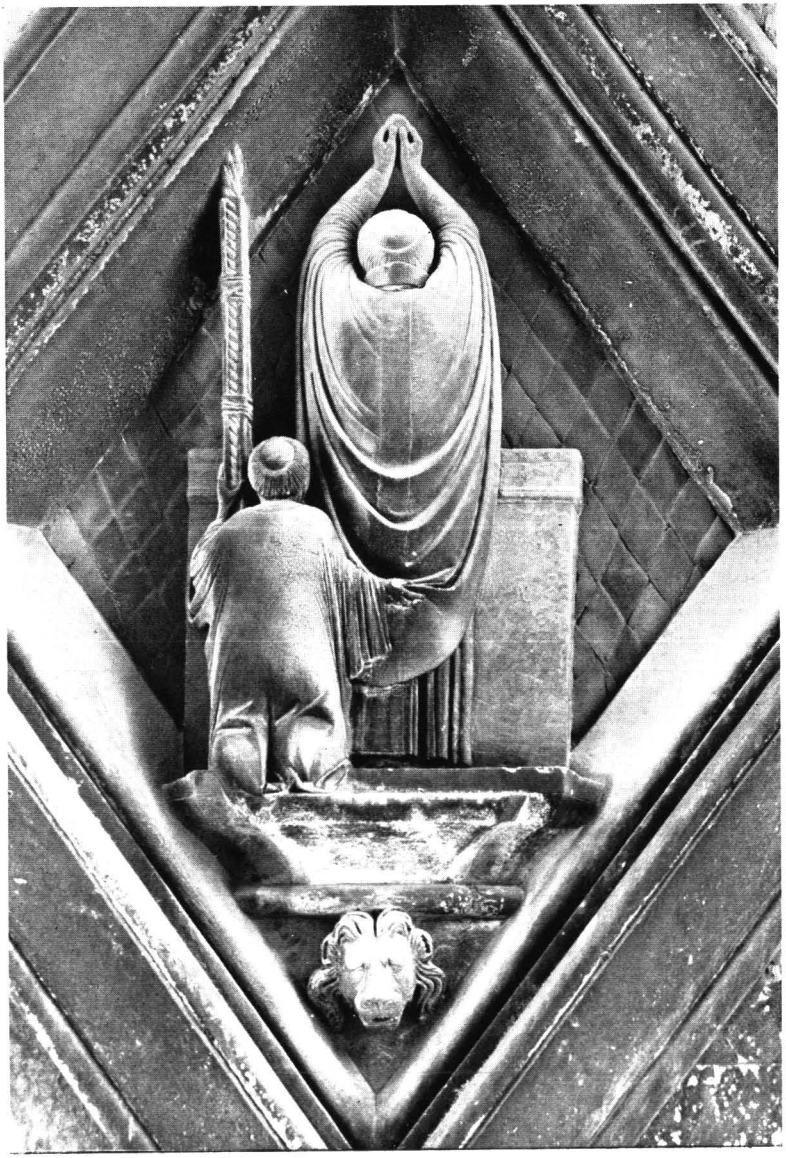

92. Pisano A.: Úrfelmutatás. (Firenze. Campanile.)

93. Colombe, Jean: Miniaturája. Mise a párisi Sainte Chapelleben. (Chantilly. Musée Condé.)

94. Weyden, Roger van: A Hét-Szentség. Triptichon. (Anvers.)

95. Momper Joost: Mise a barlangban c. képrészlete. (Budapest. Szépművészeti Múzeum.)

96. Ismeretlen magyar mester: Vir Dolorum.
XV. sz. vége. (Esztergom, Keresztény Múzeum.)

97. Ismeretlen német fametsző: Vir Dolorum.
XV. sz. (Budapest. Szépművészeti Múzeum.)

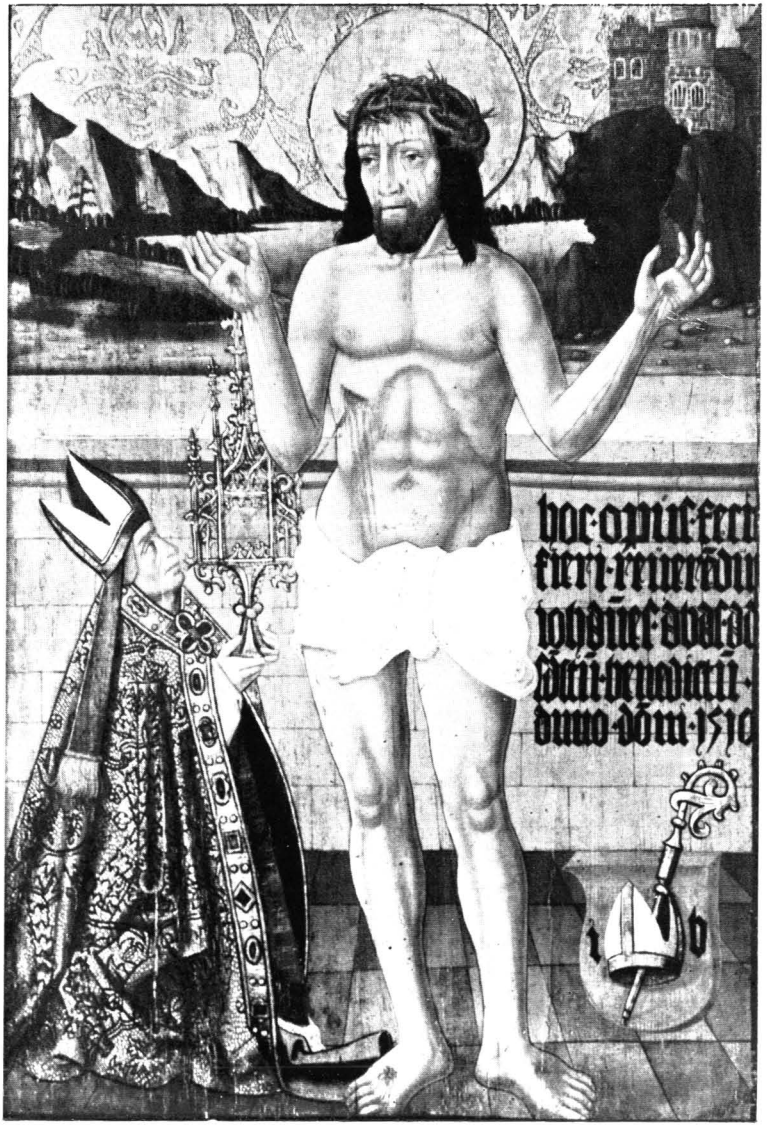

98. Ismeretlen magyar festő: Szent vérereklye kép. (1510.) (Esztergom. Keresztény Múzeum.)

99. Cosimo Pietro di: Jézus a kereszten, kinek vére kehelybe csorog. (Budapest, Szépművészeti Múzeum.)

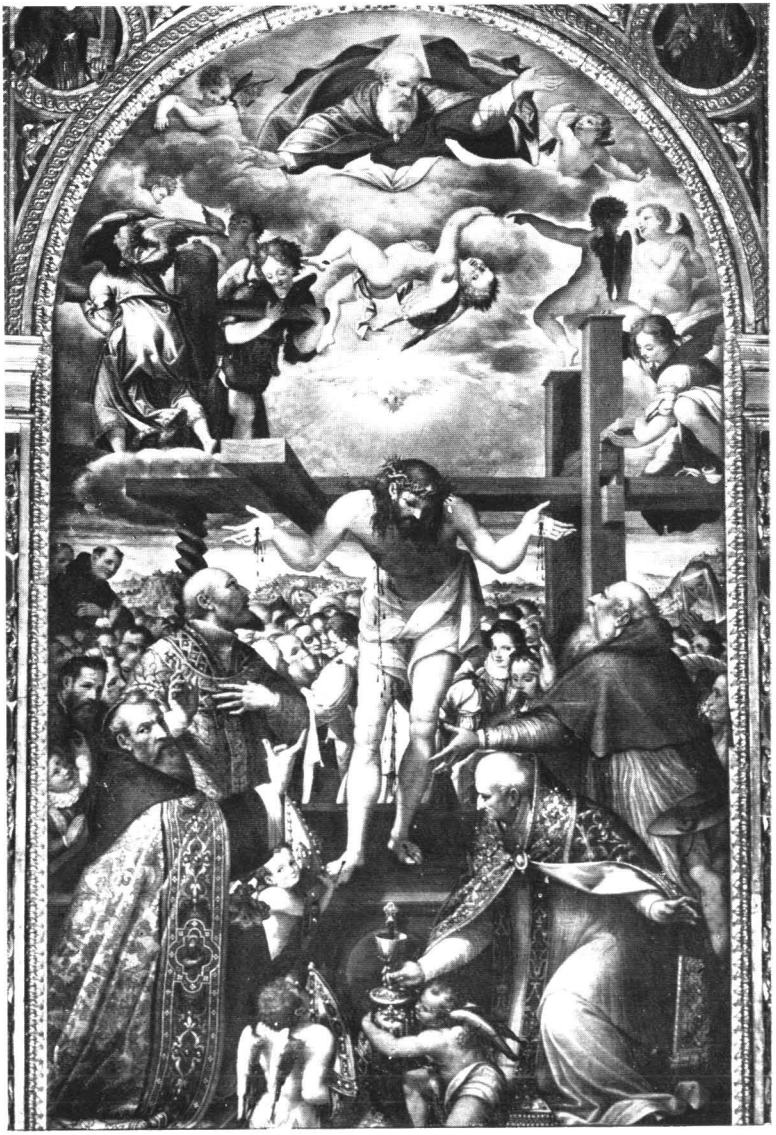

100. Mainardi, Andrea: Krisztus a prés alatt, kinek szentséges vérét egy egyházatya kehelybe gyűjti. (Cremona, S. Agostino.)

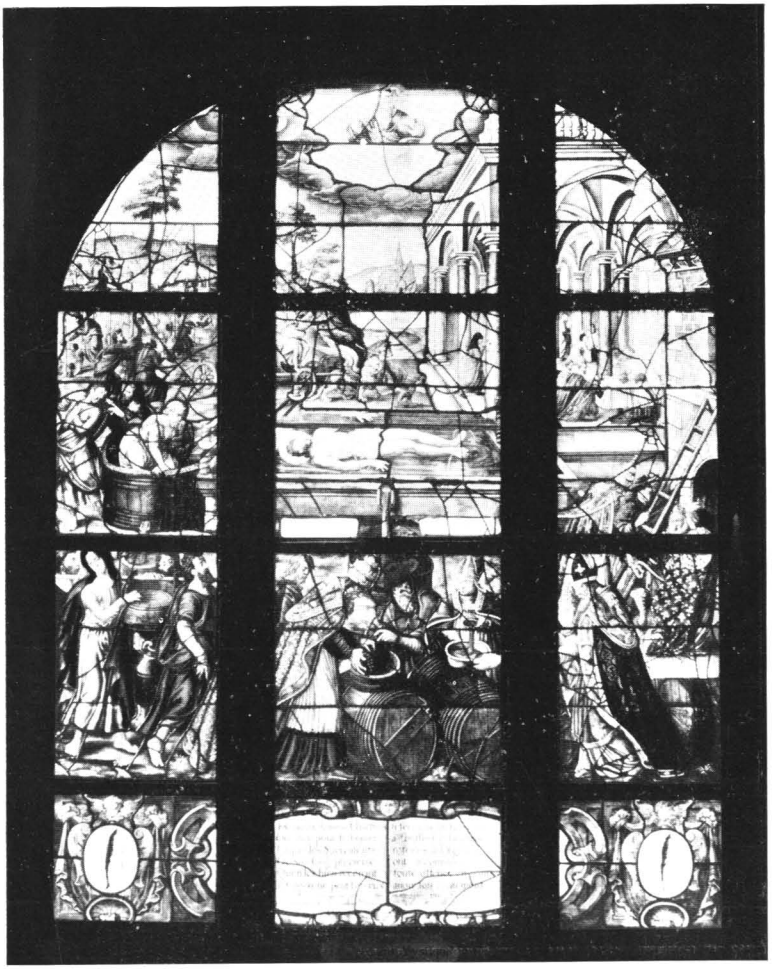

101. Misztikus prés, mely alatt Krisztus fekszik.
A szent vért az Egyház gyűjti egybe.
Üvegfestmény (Páris, Saint-Etienne-du-Mont.)

102. Ismeretlen francia festő: Szent Hugó kehellyel, benne a gyermek Jézus (1460). (Amiens.)

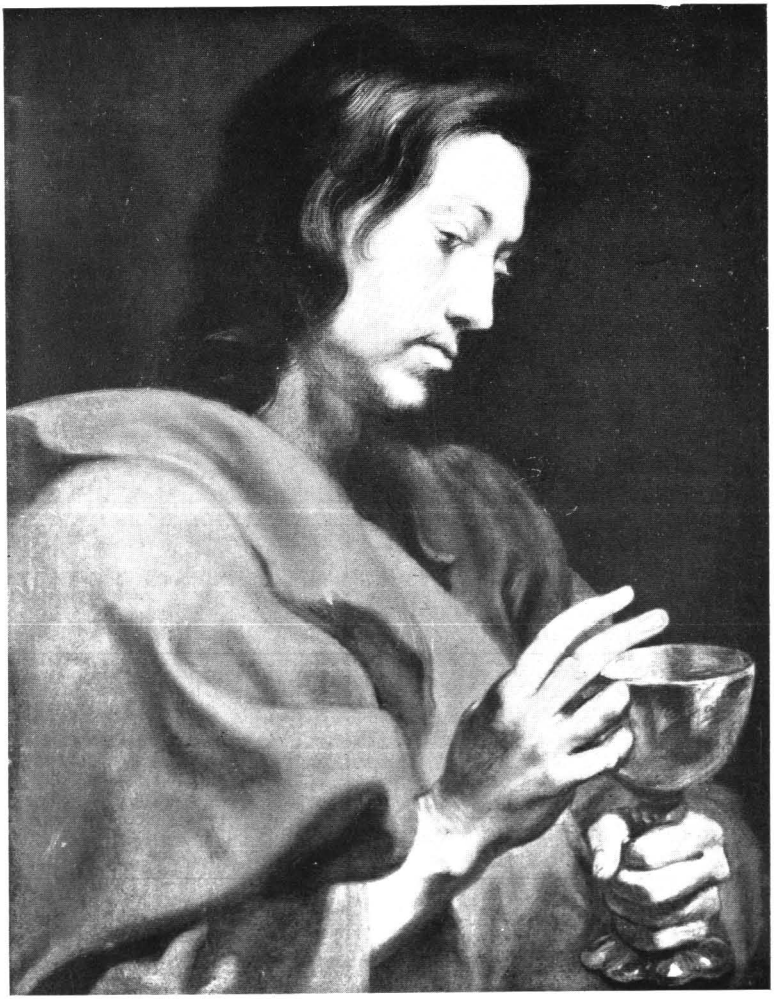

103. Van Dyck: Szent János evangelista.
(Budapest. Szépművészeti Múzeum.)

104. Donatello iskolája: Az öszvéresoda. Dombormű.
(Padova, Il Santo.)

105. Schmidt Martin Johann: Összeesoda.
(Esztergom. Keresztény Múzeum.)

106. A kassai székesegyház főoltára Szent Erzsébet-sorozatának egyik képe: Szent Erzsébet látomása a szentmise alatt.
(XV. század.)

107. Ismeretlen pesti mester: Angyal kehellyel.
Faragás XVIII. sz.
(Budapest. Fővárosi Történeti Múzeum.)

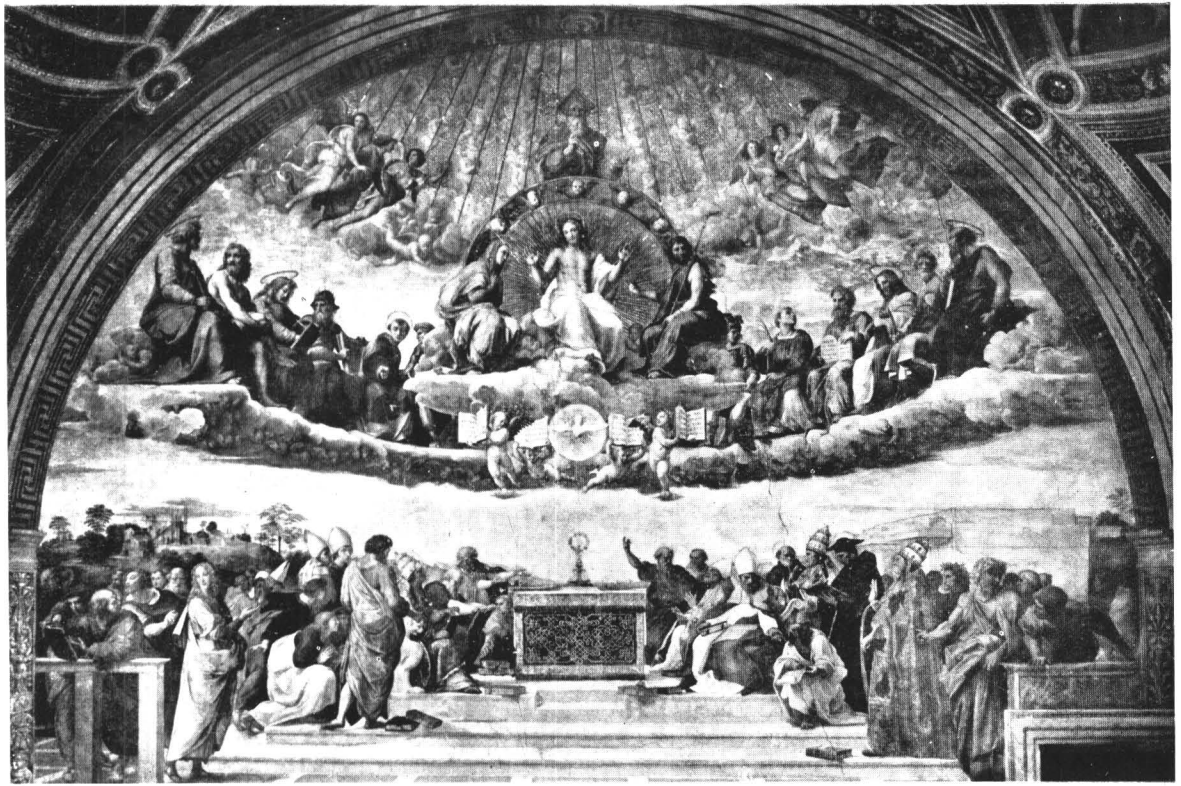

108. Raffael: Az Oltáriszentség diadala, az úgynevezett Disputa.
(Róma. Vatikán.)

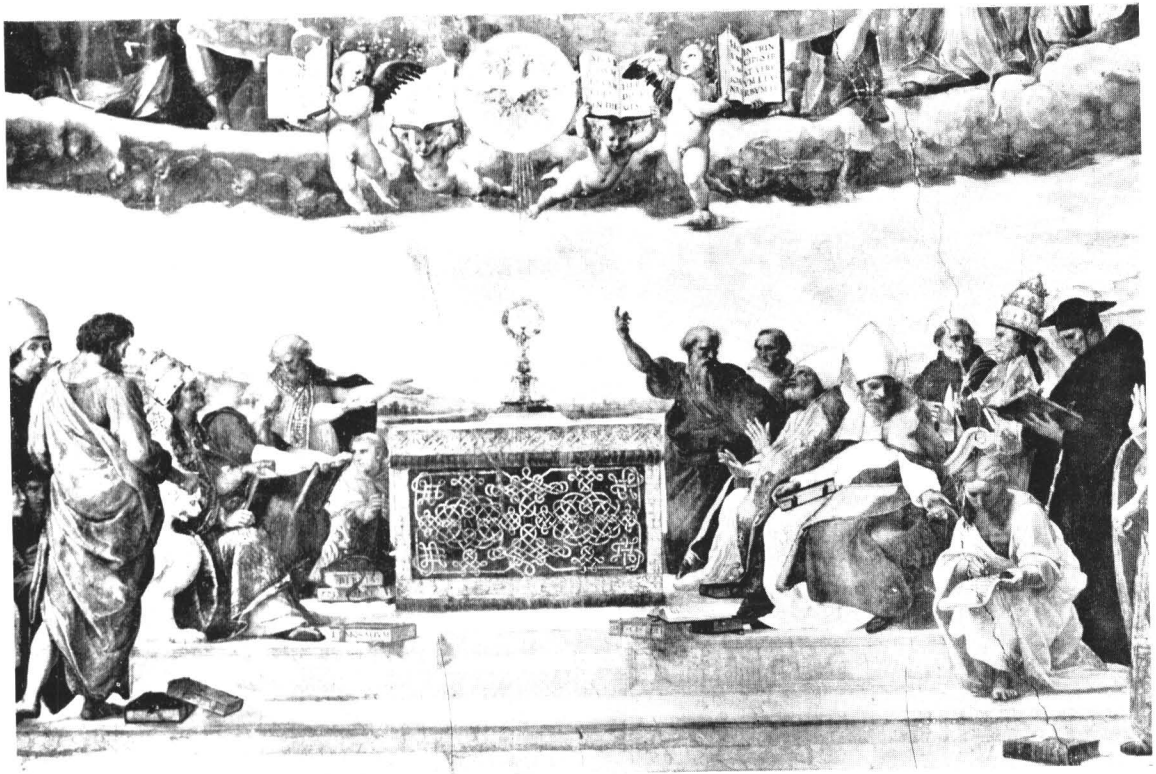

109. Részlet Raffael Disputa c. képéről.

110. Rubens: Aquinói Szent Tamás és az Egyház tanítói hódolnak az Eucharisztia előtt. Az Eucharisztiát Szent Julia tartja a kezében. (Madrid, Prado.)

111. Rubens: Az Eucharisztia diadala. (Madrid. Prado.)

112. Dolabella: Az Eucharisztia diadala. (Venezia. Palazzo Ducale.)

113. Rubens: Az Eucharisztia győzelme a pogányság felett. (Vázlat.)

114. Pinaigrier, Nicolas: Az angyalok szentségimádása. Üvegfestmény. (Páris, Saint-Etienne-Du-Mont.)